

પ્રકાશક:-

દીપવંદ પાંદીયા.

મંત્રી-શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જીન અંધમાળા.

હોટા સરાફા ઉત્તર (માલવા)

પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

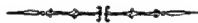
૧ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જીન અંધમાળા, ઉત્તરજીન.

૨ ' જ્યોતિષ કાર્યાલય '

નગરચોક માર્કીટ, રતનપોળ-અમદાવાદ.

જૈની સપ્તપદાથી

(જૈન ન્યાયનો પ્રવેશક ગ્રંથ)

સંશોધક અને પરિશિષ્ટકાર,

ન્યાય-કાવ્ય તીર્થ.

મુનિ હિમાંશુવિજયજી

(અનેકાન્તી)

વીર સં. ૨૪૬૦. આટલિ પહેલી ૧૦૦૦. ધર્મ સં. ૧૩.

૫૨વીસન ૧૯૩૪. પાંચઝાના. વિક્રમ સં. ૧૯૯૦

ધન્યવાદ.

આ અન્યના ખર્ચમાં નીચેના સફળફલોએ આર્થિક
મદદ આપી છે:—

પાડીવ (સીરોહી સ્ટેટ મારવાડ) ના

ચેક તારાચંદણ સાંકળચંદણ તથા તેમનાં ધર્મપત્ની
સાવિત્રી બાઈ જય.

ચેક લુંબાણ ઉમાણ તથા તેમની પુત્રી બાઈ પૂરી.

તથા

સરમપુર (અમહાવાડ) નાના વિવાદેશી શ્રીયુગ કેશવલાલ
અનમુખરામ જાંધી.

આ બધાં મદદગરોનાં આભાર માનીએ છીએ.

આર્થસિદ્ધાન્તોથી કહો કે ડાર્વિન (Darwin) ના નીચી વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ કહો પણ 'મનુષ્ય'મા મનુષ્યવોમ્ના પીઞ પ્રાપ્તિએ કરતા વિચાર-બુદ્ધિશક્તિનો વધુ વિકાસ થયા પામ્યો છે એમા હું ધાર છુ ત્યા સુધી કાંઈનોપ મતબેદ નથી

જો કે કેટલીક બાબતોમા મનુષ્યેતર-પશુ-પક્ષીઓમા મનુષ્ય કરતા વધુ વિકાસ થયો જાણાય છે જેમ કે, ગીધઆ-

મનુષ્ય અને કિમા દર દરથી જોવાનો, કુતરા વિગેરેમા ઝડપથી પશુની વિચાર દરના અવાજને માલજાનાને તથા સુધવાનો, શક્તિમાં ભેદ. કીડીઓ આદિમા ભવિષ્યમા ચનાર વર્ણવના જ્ઞાનનો, પણ તેમનો આ વિકાસ અમુક અમુક ક્ષેત્રોમા જ હોઈ પરિમિત છે ફક્ત વાર્તામાનિક અને ભૌતિક જીવનને જ નભાવવા પૂરતો અને સ્વાર્થને સાધના જેટલો મકુચિત છે જ્યારે મનુષ્યની વિચારશક્તિનો વિકાસ પોતાની અને પગની, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિકની, વર્તમાનની અને ભવિષ્યની (લાખો ભવો સુદ્ધાની) જીવનયાત્રાને મદદ જનાવના જેટલો, તેની આવશ્યકતા ઓની પૂર્તિ કરવા જેનડો બાપ- અને જગવાન છે એજ મનુષ્યની વિશિષ્ટતા છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા તેવો વિકાસ કાંઈમા ન જ થાય એમ મારુ કહેવુ નથી શક્તિનો કાંઈએ ધર્મરે લીધો નથી એકાન્ત રીતે અમુક ન થાય એવો આગ્રહ કરવામા તત્ત્વદૃષ્ટિએ અન્યાય થાય મે તો અત્યા સુધીની દૃષ્ટિએ કહુ છે પીઞઓ ભવિષ્યમા આગળ વધુ વિકાસ કરે તો હુ તો ગજગ મર્જી અસ્તુ

ધન્યવાદ.

આ ધન્યના ખર્ચમાં નીચેના સદ્ગૃહસ્થોએ આર્થિક
મદદ આપી છે:—

પાડીવ (સીરોહી સ્ટેટ મારવાડ) ના

શેઠ તારાચંદણ સાંકળચંદણ તથા તેમનાં ધર્મપત્ની
આવિકા બાઈ બચુ

શેઠ હુંબાણ ઉમાણ તથા તેમની પુત્રી બાઈ પૂરી.

તથા

સરસપુર (અમદાવાદ) વાળા વિદ્યાગ્રેમી શ્રીયુત કેશવલાલ
મનસુખરામ ગાંધી.

આ બધાં મહાશયોનો આભાર માનીએ છીએ.

મ. સ્તા. વ. ની

LIBRARY

આર્થસિદ્ધાન્તોથી કહો કે કારનીન (Darwin) ના નીન વિકાસનાદની દષ્ટિએ કહો પણ 'મનુષ્ય'મા મનુષ્યલોકના બીજા પ્રાણીઓ કરતા વિચાર-બુદ્ધિશક્તિનો વધુ વિકાસ થવા પામ્યો છે એમા હું ધારુ છું ત્યાં સુધી કાંઈનોય મતભેદ નથી

જો કે કેટલીક બાબતોમા મનુષ્યેતર-પશુ-પક્ષીઓમા મનુષ્ય ગતા વધુ વિકાસ થયો જણાય છે જેમ કે, ગીધઆ મનુષ્ય અને દિમા દૂર દૂરથી જોનાનો, કુતરા વિગેરેમા ઝડપથી પશુની વિચાર દૂરના અવાજને સાંભળવાનો તથા સુધવાનો, રક્તિત્ત્વ એક પ્રાણીઓ આદિમા જાણીએક થનાર પર્ણકનક જ્ઞાનનો પણ તેમનો આ વિકાસ અમુક અમુક ક્ષેત્રોમા જ હોઈ પરિમિત છે ફક્ત વાર્તામાનિવ અને ભૌતિક જીવનને જ નભાવવા પૂરતો અને સ્વાર્થને માધવા જેટલો મરુચિત છે જ્યારે મનુષ્યની વિચારશક્તિનો વિકાસ ચોતાની અને પરની, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિકની, વર્તમાનની અને ભવિષ્યની (લાખો ભવો સુદ્ધાની) જીવનયાત્રાને મફળ બનાવવા જેટલો, તેની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરના જેવડો વ્યાપક અને બળવાન છે એજ મનુષ્યની વિશિષ્ટતા છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા તેવો વિકાસ કાંઈમા ન જ થાય એમ મારુ કહેવું નથી શક્તિનો કાંઈએ ઈગરો લીધો નથી એકાન્ત રીતે અમુક ન થાય એવો આગ્રહ કરવામા તત્ત્વદષ્ટિએ અન્યાય થાય મેં તો અત્યાગ સુધીની દષ્ટિએ કહું છે બીજાઓ ભવિષ્યમા આગળ વધુ વિકાસ કરે તો હું તો રાજીજ થઈ અરુ

આપણા ભારતમાં માનવની વિચારશક્તિનો વિકાસ બહુ જ લાંબા કાળથી ચલે છે. ભારતનો જુગ જૂનો જૂના ભારતના ઇતિહાસે તેવા વિકાસના અનેક દાખલાઓ તત્ત્વજ્ઞોના આપણી આગળ રજુ કરે છે. એ વિકાસના ઉપદેશો. કારણે જ તો આપણા દેશમાં અર્વાચ અને વિશેષતઃ પુરુષોએ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ત્રેય માધવાના અનેક માર્ગો-મિદ્ધાન્તો જગતને દેખાયા છે. તે સિદ્ધાન્તોની ગણતરી કરીએ તો હમ્મરો ઉપર ચર્ધ જાય. પણ એ સિદ્ધાન્તોની બહુલતાથી ગભરાવાનું નથી. એ તો આપણા જૂના તત્ત્વજ્ઞોના માનવની સ્વતન્ત્રતા અને મોટી ઉદારતા સૂચવે છે કે તેઓએ જૂદા જૂદા દેશકાળના મનુષ્યોને તેમની લાયકાતને પારખી જૂદા જૂદા મિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે. બાળક માટે જે ડૉઝીષ્ઠ જોઈએ તે જ વૃદ્ધને માટે પણ જોઈએ એવો આમલ રાખવો મારો નથી. પાત્ર બેદથી સાધક બેદથી માધનો પણ જૂદાં જૂદાં યામ એ જ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. જે કાળની મંસ્કૃતિની દૃઢ લાધાત્મક નહિ પણ મધાર્થ વાત લખી રહ્યો છું તે કાળ ઇસુની પૂર્વેનો છે. કે જે સમયે ધર્મો કે દર્શનોમાં ખેંચાતાણુ નહોતી ઉત્પન્ન થઈ. તત્ત્વદષ્ટિ ને આત્મ-ધર્મને જ મુખ્ય સ્થાન હતું. પંથ કે મતદળનું જેર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતું આવ્યું. તે વખતના વિચારક તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દષ્ટિ અને તેમનું આચરણ સરહ મનુના જળ, વાદળાં અને ચન્દ્રમા જેવાં નિર્મળ શાંત અને તેજસ્વી હતાં. એ વાતની માફી આજે પણ તેમના અંધો પૂરે છે. આપણા જેવા અર્ધદગ્ધ લેખકો કે પામરવિ-દગ્ધો તેવા વિગેયજ પવિત્ર ઉપદેશકોને અનુદાત મૂર્ખ કે અયોગ્ય કહેવાની જો મૂંઝતા કરે તો તે મોટામાં મોટું પાતક છે. નરી જડતા છે. અનેરું આલિસપણું છે.

એ વિચારગ્વાલ-અધી બહુ જૂના (વિક્રમ પૂર્વેના) કાળમાં આપણા ભારતના અનેક સ્ત્રી-પુરુષોએ અવિકાસ સાધી જગતને

પ્રાચીન ભાર- ત્રીય સિદ્ધા- ન્તોની અસર. પણ વિકાસપથે દોર્યું હતું. તેથી જ ભારતમાં અનેક દર્શનો, નવી કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. રાનો જન્મ થવા પામ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે ભારતના તેજસ્વી વિચારકોની વિચાર-ગંગાએ સહુ પહેલા જગતમાં વહીને જગતને પાવન કર્યું છે અને જગતની શિષ્ટાચરિત્ર ધડવામાં અનેખો ફાળો આપ્યો છે. એ માન આપણા આ ભારતદેશને મળ્યું છે. અત્યારે આપણે જડ કમળોર, અને પરાધીન દશામાં મપડાએલા છીએ એટલે કદાચ આપણને એ સાચી વાત પણ સાચી ન લાગે તો જરા પણ નવાઈ જોવા નથી.

જેમ આજકાલ આપણી મરકારી પ્રાઇવેટ નિશાળો કે યુનિવર્સિટીઓમાં ભૂગોળ ભૂમિતિ વિગેરેના વિષયો ફક્ત જાણવાના છે તેમ ઈસવી ૦ પૂર્વેની ભારતીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં હોતું દર્શનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ ફક્ત જાણવાનો. આ વિષયના શિક્ષકો તથા પાઠ્ય ગ્રંથો પણ જોઈએ તેવા જ તે સમયે હતા, તેથી છાત્રો આવા વિષયોમાં રસ પૂર્વક અભ્યાસ કરી અકલ અને ઉદાર વિદ્વાન થતા. આમ દર્શન અને અધ્યાત્મ વિષયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ઈસુની દશમી મહી સુધી વહેતો રહ્યો. સાતમી સદીમાં ભારતની યાત્રાએ આવેલ ચીની યાત્રી 'હુએનસાંગે' પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યો છે.

એવા વિચારકોના વિચારથી ભરેલા સેકડો નહિ પણ લાખો ગ્રંથો બન્યા છે. એ વિચારકો અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ ઘણો બહોળો અધરો પણ ગમુજ ઉત્પન્ન કરનારો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ દાર્શનિક (જૈનદર્શનનો) છે પણ તે પ્રમાણમાં નહોતો તેમ જ પ્રક્રિયા ગ્રંથ હોઈ કરી તેની ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં તે વિચારકો અને વિચારોનો ઇતિહાસ આલેખી શકાય નહિ અહીં તો ફક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથ પરત્વે જ લખવું ઉચિત કહેવાય. માટે અત્રે સંદર્ભ ગ્રંથનું સ્વરૂપ, તેનું નામ, તેની શૈલી, તેના કર્તા અને ગ્રંથના ગંપાદન વિષે જ ટૂંકાણમાં હું લખીશ.

મૂળ ગ્રંથની આલોચના

ગ્રન્થના સ્વરૂપ વિષે કહેતાં ગ્રન્થ ગત વિષય-વસ્તુના મંબ-ધર્માં ખાસ કહેવું જોઈએ. આ ગ્રન્થનો અતિપાઘ ગ્રંથનો વિષય. વિષય ન્યાયની પદ્ધતિએ જૈનસિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે આમાં જૈનપ્રમેય (પદાર્થ) અને જૈન પ્રમાણોનો ટૂંક પરિચય બહુ સરળતાથી ન્યાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈનન્યાયસિદ્ધાન્તના મોટા ગ્રંથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ મદાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ માધવા માટે ન્યાય (દર્શનશાસ્ત્ર) એક મુંઢરમાં મુંઢર માધન છે. ઘણા લોકો ' આ વિષય ઘણો અઘરો છે ' એમ માની ન્યાયથી બચી જોના અભ્યસનથી વચિત રહે છે પણ તેમનો આ ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે, ' ઉઘમી અને જુદિયાળી માટે જગતમાં કાઈ પણ વસ્તુ દર્શન છે જ નહિ. યુક્તિ અને પ્રમાણો દ્વારા જોનાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ ન્યાય છે.

જૈની સમ્પ્રદાયી નામના આ ગ્રન્થમાં જૈનોના જીવ, અજીવ વિગેરે માટે પદાર્થોનો ટૂંકમાં બહુ મહેસાઈથી પરિચય કરાવી પછી પ્રમાણ, નય, તેના બેદો, મમભંગી વિગેરે પ્રમાણ ગ્રંથનું સ્વરૂપ. વિષયોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. બીજા પછી ન્યાયો-પયોગી કેટલાક વિષયોના ગ્રંથોમાં વિચાર આમાં કર્યો છે. જે રૂઢીમા પેજમાં આપેલી વિષયનુક્રમણિકામાંથી પાંદો જોઈ શકે. પ્રમાણોનું અને પ્રમેયનું વર્ણન, તેનાં લક્ષણ, તેના બેદો વિગેરેમાં શ્રી ધર્માવિજયજી ઉપાધ્યાયજી મુખી જે જૈનમાન્યના દત્તી તે જ માન્યના આમાં છે. અર્થ તરીકે કાંઈ નીતિ નથી.

કાળ વિશે તેના અમખ્યાત પ્રદેશનો ઉલ્લેખ જો કે જ્ઞેતા-ખ્યાનોની પ્રચલિત માન્યતા કરતા જુદો જણાય છે, પણ શ્રી-સિદ્ધસેન ગણિ (શ્લે. ૦) ની નીકા (પૃષ્ઠ ૪૩૪) વિગેરે જોવાથી જણાય છે કે કાળને પણ પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ રસતત્ત્વ દ્રવ્ય માની તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનનામા બાધ નથી આ અથમા શબ્દ વિગેરે પદાર્થોનું વર્ણન નવતત્ત્વ, કર્મઅન્ય દૃઢક અને તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના આધાર રૂપ હોય તેમ આ અથમા આવના વાક્યો, શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે એના પ્રમાણવિષયક લખાણમા મુખ્યતમા પ્રમાણનયતત્ત્વલોકનો આધાર લેવામા આવ્યો છે પ્રમાણવિષયમા કોઈ કોઈ રચણે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તર્ક-મગ્ધની પણ અસર જણાય છે જીવનિચાર અને નવતત્ત્વના વિષયોને પણ આ અથમા ન્યાયની ભાષામા તેના દૂક લક્ષણો બાધી રસિક બનાવ્યા છે, જેથી જૂની પદ્ધતિથી લાણુમા કટાણેવાને પણ આ અન્ય લાણુમા ઉત્સાહ અને આનંદ ઉત્પન્ન થઈ શકે પ્રસક્ત અનુમાનાદિ પ્રમાણ, સમભગી જેવા કર્મિન વિષયોને મહેલા અને દૂક કરી આમા સમજાવ્યા છે મતવન કે પ્રમાણ અને પ્રમેયનું આ એક જ પુરતકમા દિગ્દર્શન કરાવવા અન્યમરે જૂની અને નવી અથવા આગમિક અને તાર્કિક એ બન્ને પદ્ધતિઓનો વચલો માર્ગ લઈ આ અન્યને મર્દોપયોગી બનાવે છે

આ અન્ય સહેલો અને નફાનો છે વાક્યો સુંદર છે લક્ષણો સારા છે જૈનપ્રમાણની સાથે આમા જૈનપ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા છે એ જોતા ' જૈન ન્યાય ના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે આ અન્ય બહુ કામનો છે જેમ નૈયાયિક વૈશેષિક દર્શન માટે પ્રાથમિક અન્ય તરીકે ' તર્ક સમ્રહ ' છે, તેમ જૈનદર્શન માટે આ ' સમપદાર્થી ' કહી શકાય તર્કમગ્ધ સૂત્રમદ્ધ છે, જ્યારે આ વાક્યમદ્ધ-ગદ્યમદ્ધ છે આના કર્તાએ તર્કસમ્રહ જેવો મહેલો જૈનપ્રથ નથી એટલે તેના અનુકરણમા આ અન્ય રચ્યો છે તથા ' મુક્તાવળી ' ને ઠેકાણે

‘સ્વાહવાદમુકનાવગી’ બનાવી છે. અન્યકાર બંને અધોની રચનામાં મપૂર્ણ મફળ થયા હોય તેમ જણાતું નથી, છતાં તેમની ભાષા સરળતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળાની વિશેષતા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. છાત્રોપયોગી મરલ અન્ય બનાવવા માટે અધકારને ઓછું અભિનદન નથી.

પ્રમાણ નયનત્વાયોકથી લઈ ઠેક સન્મતિતર્ક સુધીના જૈન ગ્રંથો બધાએ પ્રમાણ વિષયની અને તે પણ વાદ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે. પણ જોને જૈન પ્રક્રિયાનું આધુ પણ યાન ન હોય તેને તે ગ્રંથો બહુજ અગ્રા અને શુષ્ક લાગે એ સ્વાભાવિક છે. વર્તમાનમાં અત્યામુધી ‘તર્ક સમ્રાટ’ જેવો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ન હતો એટલે આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ તર્ક સમ્રાટ બહુવો પડ્યો કે જેમાં જૈનતત્ત્વનું વર્ણન નથી પણ નૈયાયિન ને વગ્રપિકતું છે. દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકે આવી જાવનાથી જ આ નાદાના સરસ પણ ઉપયોગી ગ્રંથને મંપાદિત કરવાનું એ કામ હાથ ધર્યું છે. ટૂંક આસા રાખી છુ કે દરેક જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથને ભણી ભણાવી અધકાર અને ગ્રંથ મંપાદની આવનાને રંગવની બનાવશે.

આ ગ્રંથનું નામ ‘જૈન સમપદાર્થી’ છે. પ્રાચી માનમાં બીજાનું અનુકરણ કરવાની ટેવ હોય છે. વ્યાજ્ઞની કે ગ્રંથનું નામ. ગેરન્યાજ્ઞી થોડા ઘણા અમે દરેક છવો પોતાને ચોખ્ખ અન્યનું અનુકરણ કરે છે એ આપણે મનુષ્ય પણ અને પક્ષીઓના આવહારમાં નજરે જોઈએ છીએ.

જ્યેષ્ઠતાની જેમ માદિવ્યજ્ઞા અને મર્માનુદાનમાં પણ તેના આકાર પ્રમાણ નામ વિગેરેનું અનુકરણ અનુભવાય છે. અમુક ગ્રંથ કાગે અમુક ગ્રંથનું એક નામ પાડ્યું એટલે તે માત્ર લાભના વર્તમાન

અને લવિષ્યના અન્યકારો પોતાનાં પુસ્તકોના નામ પાડવામાં તે અન્યના તે નામનું મેપૂર્ણ કે અંશનઃ અનુકરણ કરે છે, દાખલા તરીકે કાલિદાસના 'મેઘદૂત કાવ્ય' ના નામનું અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના અન્યકારોએ કર્યું છે. તેના ફળ સ્વરૂપ બે ઝનથી વધારે દૂત કાવ્યો બન્યાં છે. તેની જ રીતે 'શ્રી ભગવદ્ ગીતા' નું નામ લોકપ્રિય થતાં કે સારું લાગતાં ગણેશ ગીતા, શુદ્ધગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક ગીતાઓ બની. શ્રી સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના મુંઢરતમ અન્યનું નામ ગીતાંગલિ રાખી અશયી અનુકરણ કર્યું. તેનાં પણ અનુકરણો ધર્મગીતાંગલિ વિગેરેમાં થયાં. આવા અનુકરણોના સેંકડો દાખલા છે. તેમાં શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી અનુકરણ કરાય તો ક્યાંકને બદલે શોભા રૂપ થાય છે.

પ્રસ્તુત અન્યના નામમાં પણ તેના પૂર્વવર્તી નામની અમર પડી છે, એટલે કે આ અન્યની પહેલા 'સસપદાર્થી' નામનો અંશ બન્યો હતો. તે સિવાય 'સસમંગીતરંગિણી' 'સસસંધાન' વિગેરે સસ સંબંધી શરૂ થતાં નામવાળા પણ અંશો હતા. તેનું અનુકરણ આનું

× ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેઘદૂત, રાષ્ટ્રમેઘદૂત, ચેતોદૂત, મનોદૂત, પવનદૂત, ચન્દ્રદૂત, શીલદૂત વિગેરે.

૬ જૈન ગ્રંથાવળીમાં આના કર્તા જિનવર્ધન લખ્યા છે. જૈન સા. સં. ઇતિહાસમાં સસપદાર્થીના કર્તા શિવાદિત્ય લખી જિનવર્ધનને ટીકાકાર લખ્યા છે. 'આજુ' વિગેરે ઐતિહાસિક અન્યોના લેખક વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજય મહાગજ એક પત્રમાં જણાવે છે - "સસપદાર્થી ઉપર શ્રી બાવચન્દ્રે વૃત્તિ બનાવી છે. સસપદાર્થી તે મૂળ અંશ અજ્ઞેનકૃત છે. આની હસ્ત લિખિત પ્રતિ રાધનપુરના શ્રી વીરવિજયજીના ભંડારમાં છે. તેના ૧૨ પેજ છે".

નામ પાડવામાં થયું હોય એ સકય છે. જૈન દર્શન વિષયનો આ ગ્રંથ હોઇ કરી 'જૈની' શબ્દ એની આગળ લગાડી આનું પૂરું નામ 'જૈની સમપદાર્થી' રાખ્યું છે.

આ અનુકરણ બુદ્ધિપૂર્વક હોઇકરી યથાર્થ અને શોભારપદ છે, કારણ કે:—સદરહુ (જૈનીસમપદાર્થી) ગ્રંથમાં જૈનઆગમે અને તત્વાર્થસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં ઉક્તિખિત જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, મંવગ, નિર્જગ, અને મોક્ષ એ માત્ર પદાર્થોનું (તત્ત્વોનું) પ્રતિપાદન છે. 'નવતત્ત્વ' વિગેરેમાં પુણ્ય અને પાપને ઉપર લખેલ સાત તત્ત્વોથી જુદાં ગણી નવ તત્ત્વો માન્યાં છે. ન્યારે સદરહુ ગ્રંથમાં પુણ્ય અને પાપ એ આશ્રવનાજ પ્રકારે હોઇ કરી "પુણ્યપાપ-દ્વયમાથયાન્તર્ગતમેય" (વેજ ૩-૧૧) પુણ્ય પાપ આશ્રવના અંદરજ આથી જાય છે" એમ કહી તે બેને જુદાં તત્ત્વ તરીકે નદિ ગણતાં માત્ર જ તત્ત્વો વર્ણવ્યાં છે. એટલે કે તત્ત્વદષ્ટિએ માત્ર ૬ નવ એ બંને કલ્પનાઓમાં કરી તક્ષાવત નથી.

શૈલીના સંબંધની ધખીખરી બાબતે ઉપર સ્વરૂપમાં લખાઇ ગઇ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના મથો બે પદ્ધતિના છે. પ્રથમની શૈલી. જેમાં એક તો 'આમમ પદ્ધતિ' અને બીજી 'ન્યાયપદ્ધતિ' અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ ' છે પહેલી પદ્ધતિના મથોમાં ભગવતી ગ્રંથ, સૂત્ર કૃતાંજ વિગેરે આગમે તથા વિશેષાયસ્વક ભાષ્ય, નાંદિસૂત્ર, જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ વિગેરે પ્રકરણાદિમથોને ગમાવેલ કરી સકાય છે. બીજી પદ્ધતિના મથોમાં ન્યાયવતાર સ્થાદાદમંજરી, પ્રમાણગ્રંથોમાં, અનેકાન્તજવપનાકા, સ્થાદાદ ગ્લાકર, સન્મતિ તર્ક વગેરેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે ન્યાય પદ્ધતિના મથોમાં મોટે ભાગે પ્રમાણ નય વિષયના તથા તેમાં પબ્દ વાદક 'વાદવિવાદના' મથોજ જોનોમાં

વધારે બન્યા છે. નવા અને નાના જિજ્ઞાસુઓને દૃઢમાં ન્યાયમાં પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડો મહેનતે લઈ શકે તેવા તર્ક-મંત્રણ, સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, વેદાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્ત્વોના પ્રક્રિયાગ્રંથો ધણા જ ઓછા બન્યા છે અને પ્રસિદ્ધિમાં તેથીયે ઓછા આવ્યા છે. તેથીજ તો જ્યારે હું ઇન્દોર કાવ્ય તીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાંના પ્રિમિપત્ત; ન્યાય મીમાંસાદિ તીર્થ; મારામિત્ર શ્રીયુત શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજીએ તર્કમંત્રણ રૂઢિનો જૈન અન્ય જો હોય તો તેને; અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની મને બલામણુ કરી હતી. આ ‘જૈની સમપદાર્થો’ જૈનતત્ત્વોનો પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે. આમાં જૈન પ્રમાણુ અને પ્રમેય બન્નેનું નિરૂપણ છે. આની ભાષા મરઘ મંરૂત છે. શૈલી સારી છે. તર્કમંત્રણ, સૂત્રગદ્ય છે. સાંખ્ય કારિકા પદ્યગદ્ય છે. જ્યારે આ ગ્રંથ ન્યાય દીપિકાની જેમ ગદ્ય બદ્ધ છે જેથી છાત્રોને વધુ સહેલો પડે. ન્યાયદીપિકા (શ્રી ધર્મજૂપણુની) મારી છે પણ તે ફક્ત પ્રમાણુ વિષયનું જ નિરૂપણ કરે છે એટલે પ્રમેયનું જ્ઞાન તેમાંથી થતુ નથી, એમ મને જણાયાથી આ ગ્રંથ લોકો સમક્ષ મૂકવાનો મેં યત્ન કર્યો છે.

ખીજ વિશેષતા આમાં એ છે કે:-અન્યકાર સ્વેતાંબર માધુ

હોવા છતાં સ્વેતાંબર, ડિગંબર અને સ્થાનકવાસી ફરેક જૈનને સંમત હોય તેવાં તત્ત્વોનું જ આમાં તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે. કાંઈને સાંપ્રદાયિક વાંધો આવે તેની બાબત આમાં અન્યકારે નાખી નથી, તેમ અજૈન દર્શન કે કોઈ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનું ખંડન આમાં કર્યું નથી એ દૃષ્ટિએ આવા જનનામાં આવો અન્ય એક આશીર્વાદ રૂપ ગણી શકાય કે જેને મહેલાઈથી કોઈ પણ જૈન કે અજૈન, બાલક કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ થોડા ટાઇમમાં પ્રેમથી ભણી તત્ત્વ જોગવી શકે.

જ્યાં સુધી માણુમ અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી તેની કૃતિમાં પણ દોષ અનિવાર્ય છે. તેમાં કાઇએ આશ્ચર્ય કે ખોટું દોષ દર્શાવે. માનવાની જરૂર નથી. આ અન્યના ગુણદર્શન વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આ આલોચના અધુરી રહે. તે માટે તે તરફ પણ દૃષ્ટિપાત કરી જોઇએ.

અંત્યની શરૂઆતમાં પ્રયોજન બતાવ્યા પછી જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (૫૪ ૩-૧૦ માં) એમ સાત પદાર્થોનો તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ત ૧-૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેશ) કર્યો છે. જ્યારે તેનાં લક્ષણો વિગેરે લખતાં અનુક્રમે જીવ, પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રવ, મંવર, નિર્જરા, બધ અને મોક્ષનું નિરૂપણ નવતત્ત્વના ક્રમથી કર્યું છે. એટલે કે પહેલા ઉદ્દેશ કરતાં ‘બધ’ ને સવરની પૂર્વે જોયે નંબરે મૂક્યો છે. જ્યારે વિવેચન કરતાં ‘બધ’ ને જોકે નંબરે એટલે કે નિર્જરા પછી મૂક્યો છે. કાપદો તો એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો હોય (નામો લખ્યાં હોય) તેજ ક્રમથી લક્ષણાદિ કરવાં જોઇએ છતાં અહીં ક્રમ ભંગનો દોષ અન્યકારે શા માટે કર્યો હશે ? તે મમજાતુ નથી.

આ અથમાં કેટલાંક વાક્યો જૈન દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં પણ જણાય છે તે સંજ્ઞા મે કાઇ કાઇની નોટોમાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણ પ્રકરણમાં અથકારે બહુ ટૂંકાણુમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ આવસ્યક સ્થલે પણ ‘ચચા’ વિગેરે ચબ્દો લખવામાં સંકાય કર્યો છે. પ્રવેશક અન્યમાં તેવા સંકાય કરવો યોગ્ય કહેવાય નહિ.

પ્રસ્તુત અથમાં જ્યાં જ્યાં ‘પ્રમાણનવતત્ત્વાલોક’ વિગેરે બીજા અધીનાં સૂત્રો વાક્યો કે શ્લોકો લીધાં છે ત્યાં નથી લખ્યું તે અંત્યનું નામ કે, નથી લખ્યું તેના કર્તાનું નામ, ‘ચદુક્ત’ કે ‘તથા ચોક્ત’

વિગેરે જેવા કંટેશન-અવતરણ સૂચક સંબંધો પણ મૂક્યા નથી. આમાં આવતાં ધણાખરાં મુદ્દા, વાક્યો અને પદોનો માગથી બનતી મહેનતે પત્તો લગાડી મેં આ મૂળ અંશમાં અને એના બીજા (II) અંગિશ્ટમાં તે તે અંશોનાં નામો વિગેરે આપી દીધાં છે. આમાં છેલ્લા બે દોષો તો અંશને સરલ અને અતિ નદાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી અન્યકારે બંધીને વહોર્યા હશે. તે સિવાય એકાદ દોષ હોય તો પણ તે અનેક ગુણો અને ધણી ગોખનાની અંદર “एको हि दोषो गुणसन्नि-
पाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विषाङ्कः” સંકિતથી, ઢંકાઈ જાય છે. એનાથી અંશ અને અંશકારનું મુલ્ય એણું થવાનું નથી.

જો કે આ અન્યની પ્રસંગિતા શ્લોકમાં (૫૩૧ માં)

‘સમૂપાદ્વે’ નો અર્થ માફ જણાતો નથી. પણ

અંશની રચના બીજા અંશો જોતાં ૧૭૫૭ વિક્રમવત્ હશે એવો અર્થ તે શ્લોકમાંથી નિકળે છે એટલે કે વિક્રમ સં.

૧૭૫૭ ની સુદિ એકમના દિવસે આ અંશ પૂરો થયો છે. આ શુદ્ધ પ્રતિપદા (એકમ) કયા મહિનાની છે તે વિશે આ અંશમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી.

આગરાના શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાનમંદિરમાં એક ૧૧ પાના-એની પ્રતિ છે તેમાં લખ્યું છે કે:-“તપગચ્છના શ્રીચરાઃસાગરના શિખ્ય પં. ચરાસ્વત્માગરગણીએ વિક્રમ ૧૭૫૮ વર્ષે સમુદયપુરમાં જયસિંહ રાજ્યના રાજ્યમાં આ અંશ પૂરો કર્યો છે.” (આનો મૂળપાઠ ૫. ૩૧ માં છે). આ પ્રતિના પાઠમાં એક વર્ષનો ફરક છે. સંભવ છે કે નકલ કરનારની ભૂલ હશે.

ગ્રંથકારે વિ. ૧૭૨૧થી અન્યો લખવાની પ્રવૃત્તિ ચરુ કરી હતી તેથી એમ કહેવું અનુચિત નથી કે આ અન્ય તેમણે પ્રૌઢાવસ્થામાં બનાવ્યો છે.

અન્યકર્તા શ્રીયશસ્વત્સાગરગણિ.

સુદરુદ્ધ 'જૈની સત્ત્વપદાર્થી' અન્યના બનાવનાર શ્રીમાન્ 'યશ-સ્વત્સાગરગણિ' છે. ઘણાખરા નિઃસ્પૃહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાનાં જન્મ, દેશ, મમય માતા પિતાનાં નામ, અવસ્થા વિગેરે સંબંધી લખવામાં ઉપેક્ષા કરી છે. સાગરની દૃષ્ટિએ જોકે આ પદ્ધતિ કીમતી અને વખાણવા જેવી છે, પણ ઇતિહાસકારોને માટે દુઃખકર જેવી અને મૂંઝવનારી લાગે છે. આ અંચની પ્રશસ્તિના હેતુ (પૃ. ૩૧ માં) સ્લોકથી જણાય છે કે.—તેઓ શ્રીયશઃ સાગરગણિના શિષ્ય હતા. તપાગચ્છની વિજય, વિમળ, ચન્દ્ર, રત્ન, સુન્દર, સૌમ અને સાગર વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક સાગર શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. શ્રી યશસ્વત્સાગર સ્યાદ્વાદમુક્તાવલીની પ્રશસ્તિમાં તેમના 'પૂર્વ' પૂજ્ય ગુરુઓ તરીકે અનુક્રમે શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ, શ્રીકદયાણુસાગર અને શ્રીયશઃસાગરનો ઉલ્લેખ કરે છે.*

શ્રીયશસ્વત્સાગર પોતાની સ્યાદ્વાદમુક્તાવલીના દરેક સ્તબ્ધ-કના (ચારેના) અંતમાં શ્રી ચારિત્રસાગરનો શ્રીચારિત્રસાગર. બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈ સ્થલે તેમને ગુરુ કહે છે. કોઈ સ્થલે મહાન્ વિદ્વાન્ જણાવે છે. તો કોઈ સ્થલે ગ્લનત્રયી (જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર) ના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાંતો તેઓ આપણા અન્યકારના વિદ્યાગુરુ હશે ? કાં દાદા ગુરુ અથવા સદુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર કે મોટા ઉપકારી હશે. એ તો નક્કી કે અન્યકારના વખતમાં ચારિત્રસાગરજી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુરુ યશઃસાગર ઉપર તેમનો જે રનેદ હતો તે કરતાં ઘણો વધારે રનેદ

*જૂઓ સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલીના ચારે સ્તબ્ધકના છેડે.

ચારિત્રસાગર ઉપર શ્રી યશસ્વત્સાગરનો હતો સ્થા મુ ના ચોથા સ્તબકના ૪૨ મા શ્લોકથી જણાય છે કે ચારિત્રસાગર જખ્ખર વિદ્વાન હતા આપણા અગ્રિ નાયકનો ધણોખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે એમ લાગે છે

શ્રી યશસ્વત્સાગરને લણુનાની ધણી ધગશ હતી ન્યાય-દર્શન તર્કશાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો તેમણે

અન્ધકારની દર્શનના અનેક અથો વાચ્યા હતા જેના દોહન-

વિકૃતા રૂપે તેઓએ તે વિધયના અનેક અથો લખ્યા છે

અને કૃતિઓ જેવા જૂના અથો છે તેવા મહોટા અને કઠિન અથો

લખ્યાનો તેમણે મોહન રાખ્યો, પણ જેની જરૂર

હતી, બધાને ઉપયોગમાં આવી શકે તેના સરલ નાના અને સર્વ ઉપયોગી

અથોજ તેઓએ બનાવ્યા છે જેનોમા મુક્તાવળી અને તર્કમંદુહની

ખોટ જણાતી હતી એટલે 'સ્થાદ્વાદ મુક્તાવળી' 'જેની સમ-

પદાર્થી' અને 'જૈન તર્ક ભાષા' જેના અથો તેમણે બનાવ્યા

તેઓએ ન્યાયના અથો બનાવવામાં શ્રી *વાદિકેવસૂરિના પ્રમાણ-

નયતત્વાલોક અને તેની ટીકાઓનો ધણો આધાર લીધો છે એ

વાતનો તેઓએ પોતે પણ અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે ન્યાય સિવાય

કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ તેઓ વેતા હતા ન્યાય જેવા વિધ-

યને જૂદા જૂદા છન્દોના પદોમાં આલેખવો એ કાવ્ય બનાવનાના

દઢ અભ્યાસ વગર કેમ બની શકે ? તેમની સ્થાદ્વાદ મુક્તાવલી

આખીય પદ (છન્દ) મા બનેલી છે

*સ્થાદ્વાદમુક્તવોધાય પ્રક્રિયેય પ્રતિષ્ઠિતા ।

વિચારામ્બુધિવોધાય દેવસૂરિવચોઽનુગા ॥

સ્થાદ્વાદ મુક્તાવળી ૪-૪૪

અર્હ વીન માવતથામિવન્ધ, સમ્યગ્વિવાસાદુર મદુર વ ।

શ્રીમદ્દેવાચાર્યવર્યોજિયુક્તયા સ્થાદ્વાદસ્ય પ્રક્રિયા વાવદામિ ॥

હસ્તલિખિત જૈન તર્ક ભાષા શ્લોક ૧

તેઓ પ્રકાંડ વિદ્યાન કદાચ ન હોય છતાં તેમણે શાસ્ત્રીય દરેક વિષયોનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેઓ દ્વિગંબર શ્વેતાંબર વિગેરે જૈનોના પેટા ભેદો, તથા બીજા દર્શનો વિષે પણ ઉદાર હતા આ વાતની સાક્ષી આ ગ્રંથ તથા તેમના બીજા ગ્રંથો પૂરે છે. તેઓ અદારમી સદીમાં, ચલા છે. કે જે સદીમાં શ્રી ચરોવિજયજી, વિનય-વિજયજી અને મેધવિજયજી ઉપાધ્યાય જેવા જ્યોતિર્ધર પ્રકાશી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં તેમના ચૌદ ગ્રંથો જણાયા છે.

તેમના ગ્રંથો.

ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ મંવત.	ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ મંવત.
૧ ચત્વિચાર પદ્ધતિશિકાવચરિ	૧૭૨૧	૮ સ્પાદાદ મુક્તાવળી*	
૨ ભાવસમીતિકા	૧૭૪૦	૯ માનમજરી	
૩ જૈની સમ્પ્રદાયી	૧૭૫૭	૧૦ સમાસ શોભા	
૪ શબ્દાર્થ સંગ્રહ	૧૭૫૮	૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક	૧૭૬૦
૫ પ્રમાણ વાદાર્થ	૧૭૫૯	૧૨ ચરોરાજ પદ્ધતિ	૧૭૬૨
૬ જૈન તર્કભાષા		૧૩ વાદાર્થ નિરૂપણ	
૭ વાદમંજ્યા		૧૪ સ્તવનરત્ન	

*આમાં ૧, ૨, ૧૨, ૧૩ તથા ૧૪ ન બરના ગ્રંથો ઉદયપુરના એક જાતિ મોતિવિજયજીના ઉપાશ્રયના હાંકારમાં છે. અને તે મિયામના બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત એક કે તેથી વધારે પ્રતિઓ ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહાગજના પુસ્તકાથી બનેલ આગમના શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિરમાં મેળૂદ છે.

*સ્પાદાદ મુક્તાવળીને વિક્રમ મં. ૧૮૬૫ માં લજ્જન સાહિત્યના મુંદર લેખક ઉદાર આચાર્ય શ્રીમાન જ્યુદ્ધિમાગરસુરિજીએ પ્રકાશિત કરી હતી, પણ તેનું અંશોધન અને અંપાદન નવી પદ્ધતિએ જોઇએ તેવું નથી થયું. ફરી એકવાર તે અંશોધન મંગિ છે. આની મુદ્રિત પ્રતિ શ્રીમાન હેમેન્દ્ર-સાગરજી મદારાજે અને પૂરી પાડી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અન્યનું સંપાદન.

લગભગ પાંચ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. આ જૈની સમપદાર્થી અંથની હસ્તલિખિત ત્રણ પ્રતિ મારા ન્યાયના પૂર્વવૃત્ત. સહાધ્યાયી ન્યાયનીર્થ તર્કજૂયણુ ભાષ રતિલાલ ડી. દેમાઇએ શિવપુરીમા મને આપી આ અન્યને સંપાદિત કરવાની પ્રેરણા કરી હતી. આ ત્રણે પ્રતો શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરમાંથી તેમણે મેળવી હતી. તે વખતે સ્વનામધન્ય ગુરુદેવશ્રી વિજયધર્મસરિમહારાજના, સમાધિમંદિરની પવિત્ર અને શીતલ છાયામાં આવેલ જૈન ગુરુકુલ શ્રી વીરતત્ત્વ-પ્રકાશક મંડળ શિવપુરીમા અધ્યયન અધ્યાપનના કાર્યમાં હું પરોવાએલો રહેતો એટલે મેં આના સંપાદન તરફ ઉપેક્ષા કરી.

શિવપુરી છોડ્યા પછી કોઇ મમયે અધ્યાપનના ભારે, કોઇ વખતે અન્યાન્તરના સંપાદન કાર્યે, તો કોઇ વાર માંદગી દેવીએ મને આ અન્યના સંપાદનમા મોડો કર્યો. આ વખતે આનો ઉદયકાળ આવ્યો તેથી આને સંપાદિત કરવા મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી કામ શરૂ કર્યું. પૂજ્ય મહાગજજીશ્રીની આજ્ઞા લઇ મેટરને પ્રેમમાં મોકલ્યું.

ઉપર લખી ગયો છું તેમ આ અન્યની ત્રણ પ્રતો મને મળી હતી. તે ત્રણેનાં પાના અને મંજા આ પ્રમાણે છે.

પાનાં.

સંજ્ઞા.

૧૦ આના ઉપરથી મૂલ અન્યની નકલ કરી આ અંથ છપાવ્યો છે.

૧૧ આની સંજ્ઞા (નામ) ક રાખી છે.

૧૪ આનું નામ પ્રત્યન્તર રાખ્યું છે.

આ ત્રણ પ્રતિઓ પૈકી પહેલાંની બેનાં અક્ષરો સારાં છે. બહુ અશુદ્ધ નથી. તેમ જન્મેમા ધણી મમાનતા છે. ત્રીજી (૧૪ પેજની) પ્રતિના પાઠો બે કરતા કાંઈ સ્થલે તદ્દન જૂઠાં તેમજ ધણાં વધારે છે. કાંઈ કાંઈ સ્થલે તો જાણે જૂદોજ અથ હોય તેવું પણ લાગે છે તેથી મેં પહેલાંની બે પ્રતોનો આમાં બહુ ઉપયોગ કર્યો છે. ક્ષ સંજ્ઞાની પ્રતિના પાઠાન્તરો લીધા છે. તેમ દસ પેજની પ્રતિના જ્યાં સાવ અશુદ્ધ પાઠો લાગ્યા તેને ક્ષ અને ત્રીજી-પ્રત્યન્તર સંજ્ઞાની પ્રતિથી શુદ્ધિ પણ કર્યા છે. બાકી પ્રત્યન્તર સંજ્ઞાવાળી ૧૪ પેજની પ્રતિના બધા પાઠાન્તરો ન લેતાં જ્યાં પહેલી બે પ્રતિઓના પાઠો અદિગ્ધ વિપરીત કે અનુપવસિત લાગ્યા ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠાન્તરોની મારે મદદ લેવી પડી છે. જ્યાં મૂળને સાવ અશુદ્ધ પાઠ જણાયો ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠને લઈ તે તે સ્થલે દ્રિપણીમાં પ્રત્યન્તર કે પુસ્તકાન્તર ના નામથી મેં તેના પાઠાન્તરો આપ્યાં છે જેમ ૨૪ માં પેજમા

મૂળમા જે જે પાઠો મને શંકાવાળા કે સાવ હિલટા જણાયા
 ત્યાં મેં વચ્ચે (૧) આવાં શંકાચિહ્નો કર્યા
 સંપાદન પદ્ધતિ. છે કાંઈ સ્થલે અશુદ્ધ પાઠને બદલે તેની પાસે
 () આવા ચિહ્નો કરી તેમા મારી બુદ્ધિએ
 નિશ્ચિત કરેલા શુદ્ધ પાઠો મેં મૂક્યા છે. કેટલાક કીક નહિ જણાતા
 પાઠોની આલોચના મેં મારી ગુજરાતી નોટોમાં પણ કરી છે, જેમ
 સામાન્યવિશેષ અને ઉપાધિહેત્વાલામ વિગેરેની. કેટલાક અશુદ્ધ પાઠો
 હોવા છતાં ત્રણ પ્રતિઓમાં એક જ મરખા પાઠ હોવાથી તે પાઠોને તેમના
 તેમ જ રહેવા દીધા છે, જેમ:-૫. ૪-૧માં “ **અથવાન્તર્ગતમેવમ્** ”
 ૫. ૭-૧૯ માં “ **દ્રષ્ટ્વા** ” વિગેરે. ધણા ખરા પાઠો વ્યાકરણાદિની
 દ્રષ્ટિએ સાવ અનુચિત લાગતાં તેમાં મેં ઘટતો સુધારો કર્યો
 છે. તેમા કેટલાક અહીં પાઠિકાની જાણ માટે આપુ છું.—

પ્રાર લિક અભ્યાસીઓ માટે આ મૂળ અથ છે એટલે મે આની નોટો તદ્દન સહેલી જ લખી છે મહત્વનુ લખવાની ઘણીમે ઇચ્છા થતી પરન્તુ અથના અધિકારીઓ તરફ દષ્ટિ જતા તે ઇચ્છાને મે રોકી છે મૂળ અથ સમઘી નોટો છે એટલે મૂળ કરતા અવશિષ્ટ કે નવુ જ લખવુ જોઇએ તેથી મૂળ સિવાય તેને લખવુ મે લખ્યુ છે એટલે વાચકો એક વિષયની તમામ વસ્તુ મારી આ નોટોમા કદાચ નહિ જોઇ શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે એ માટે મને ક્ષમા આપશે જેને તાત્ત્વિક જ્ઞાન હશે તેને આ નોટો કઠિન ન લાગશે એમ હુ માનુ છુ મૂળ કે નોટોને સમજવા માટે કેવળ બુદ્ધિનો જ બરોસો ન રાખતા પરિશ્રમ પણ કરવા માટે જાત્રોને હુ વિનવુ છુ

અા અથના મપાદન અને નોટો વિગેરેમા મે જે અથ અને અન્યકારોની સહાયતા લીધી છે તેમનો હુ આભારી છુ તેમ જ હસ્તલિખિત એક પ્રતિની નકલ કરી આપના બદલ બાઈ રતિનાજ હી મે પણ ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી

સંસ્થાના સચાલકો આ અથને તર્ક સમજાવે બદલે જૈનશિક્ષણ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમમા દાખલ કરશે, શિક્ષકો સારી પેઠે વાચી જાત્રોને પ્રેમ અને વિવેચન પૂર્વક લખાવશે, વિદ્યાર્થીઓ આનુ મન નપૂર્વક અધ્યયન કરી તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને વિશેષજ્ઞ પુરૂષો સમ્બલના કાઢી સચના કરશે, તે આ મપાદક પોતાના નાના પ્રયત્નને આભાર પૂર્વક સફળ માનશે એટલું કહી રજા લઉં છુ

अन्येऽत्र बुद्धिदोषाद्वा दृष्टिदोषात्त्यरात्त्वत ।

स्खलितं दृश्यते यत् चेत् तच्छोध्य घीघनेर्जने ॥

સાઠ બા

જેઠ સુદિ ૧૫

ધર્મ સવત ૧૨

}

નિવેદક

હિ મા શુ વિ જ ય

(અનેકાન્તી)

नम्रनिवेदनम् ।

ग्रन्थः सद्योक्त्यमानोऽयं सतां पाणिसरोरुहे ।

जैनी सप्तपदार्थीति—नाम्नाऽस्ति तर्कगोचरः ॥ १ ॥

जैनप्रमाणमेयानां ग्रन्थेऽस्मिन् तु समासतः ।

सरण्या चित्तहारिण्या विद्यते प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

कर्त्ता यशस्वता मुख्यो यशस्वत्सागरो यमी ।

ग्रन्थस्यास्त्यस्य स्याद्वाद—तत्त्वज्ञोऽभिज्ञसमतः ॥ ३ ॥

तर्कसमूहपद्धत्याः सरलः सुन्दरोऽस्त्ययम् ।

जैनतत्त्वप्रवेशाय छात्राणामुपकारकः ॥ ४ ॥

अस्य ग्रन्थस्य छात्रेभ्यो हिताय सावधानया ।

मया सम्पादनं बुद्ध्या कृतं साधुहिमाशुना ॥ ५ ॥

लोकाऽऽग्रहोपकारार्थ्यां परिशिष्टादिकं मया ।

दृढं गूर्जरभाषायां, क्षाम्यन्तु मय्यतद्विदः ॥ ६ ॥

सम्पादकः ।

પ્રારંભિક અભ્યાસીઓ માટે આ મૂળ ગ્રંથ છે એટલે મેં આની નોટો તદ્દન સહેલી જ લખી છે. મહત્વનું લખવાની ધણીયે ઇચ્છા થતી પરંતુ ગ્રંથના અધિકારીઓ તરફ દષ્ટિ જતાં તે ઇચ્છાને મેં રોકી છે. મૂળ 'ગ્રંથ સંબંધી' નોટો છે એટલે મૂળ કરતાં અવશિષ્ટ કે નવું જ લખવું જોઈએ તેથી મૂળ ત્રિવાય તેને લગતુ મેં લખ્યું છે એટલે વાચકો એક વિષયની તમામ વસ્તુ મારી આ નોટોમાં કદાચ નહિ જોઈ શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે. એ માટે મને ક્ષમા આપશે. જોને તાત્ત્વિક જ્ઞાન હશે તેને આ નોટો કઠિન ન લાગશે એમ હું માનું છું. મૂળ કે નોટોને સમજવા માટે કેવળ બુદ્ધિનો જ ઉદ્દેશો ન રાખતાં પરિશ્રમ પણ કરવા માટે જાત્રાને હું વિનવું છું.

આ ગ્રંથના મંપાદન અને નોટો વિગેરેમાં મેં જે ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોની મહાપતા લીધી છે તેમનો હું આભારી છું. તેમ જ હસ્તલિખિત એક પ્રતિની નકલ કરી આપવા બદલ બાઈ રતિલાલ ડી. ને પણ ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સંસ્થાના સચાલકો આ ગ્રંથને તર્ક સંગ્રહને બદલે જૈનશિક્ષણ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરશે, શિક્ષકો સારી પેઠે વાચી જાત્રાને પ્રેમ અને વિવેચન પૂર્વક બજાવશે, વિદ્યાર્થીઓ આનું મન-નપૂર્વક અધ્યયન કરી તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને વિશેષ પુરૂષો સ્થપલના કાઠી સૂચના કરશે, તો આ મંપાદક પોતાના નાના પ્રયત્નને આભાર પૂર્વક સફળ માનશે એટલું કહી રાગ લઉં છું.

મન્યેऽत्र बुद्धिदोषाद्वा दृष्टिदोषात्त्वरात्त्वतः ।

સ્થલિતં દદ્યતે ચત્ત્વેત્ત્વલ્લોઘ્યં ધીધનૈર્જનૈઃ ॥

સાઈબા
જેઠ સુદિ ૧૫
ધર્મ મંવત ૧૨.

}

નિવેદક.
હિ માં શુ ચિ જ ય
(અનેકાન્તી).

ग्रन्थः सढौक्यमानोऽयं सता पाणिसरोरुहे ।

जैनी सप्तपदार्थोति-नाम्नाऽस्ति वर्कगोचरः ॥ १ ॥

जैनप्रमाणमेयाना ग्रन्थेऽस्मिन् तु समासतः ।

सरण्या चित्तहारिण्या विद्यते प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

कर्त्ता यशस्वता मुख्यो यशस्वत्सागरो यमी ।

ग्रन्थस्यास्त्यस्य स्याद्वाद-तत्त्वज्ञोऽभिज्ञसमतः ॥ ३ ॥

तर्कसमूहपद्धत्याः सरलः सुन्दरोऽस्त्ययम् ।

जैनतत्त्वप्रवेशाय छात्राणामुपकारकः ॥ ४ ॥

अस्य ग्रन्थस्य छात्रेभ्यो हिताय सावधानया ।

मया सम्पादनं बुद्ध्या कृतं साधुहिमांशुना ॥ ५ ॥

लोकाऽऽप्रहोपकाराभ्या परिशिष्टादिकं मया ।

दृढं गूर्जरभाषायां, क्षाम्यन्तु मय्यतद्विदः ॥ ६ ॥

सम्पादकः ।

વિષયાણાં સૂચી ।

(વિષયોનું સાંકળીયું)

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્ય અને પશુની વિચાર શક્તિમાં ભેદ...
પ્રાચીન ભારતીય સિદ્ધાન્તોની અમર
ગ્રંથનું સ્વરૂપ...
" નામ...
" શૈલી...
ગ્રંથકર્તા શ્રીયશસ્વત્ સાગરગણિ
ગ્રંથનું સંપાદન
નમ્રનિવેદનમ્
વિષયાણા સૂચી

મૂલપ્રમ્ણઃ ।

આદિવાક્યમ્	૩
દ્રવ્યનિરૂપણમ્	૪
ગુણનિરૂપણમ્	૫
પર્યાયનિરૂપણમ્	૫
ભાવનિરૂપણમ્...	૬
જીવનિરૂપણમ્	૬
તિદ્ધત્વનિરૂપણમ્	૬
પ્રદુક્તનિરૂપણમ્	૭
ધર્માસ્તિકાસનિરૂપણમ્	૧૦
અધર્માસ્તિકાસનિરૂપણમ્	૧૦
આકાશનિરૂપણમ્	૧૧
કાલનિરૂપણમ્...	૧૧
આધ્રવનિરૂપણમ્	૧૨
સંવરનિરૂપણમ્...	૧૨
નિર્જરાનિરૂપણમ્	૧૩

બન્ધનિરૂપણમ્...	૧૪
મોક્ષનિરૂપણમ્...	૧૫
પ્રમાણનિરૂપણમ્	૧૬
સહેજલક્ષણપરીક્ષાનિરૂપણમ્	૧૭
અતિવ્યાપ્ત્યાદિલક્ષણદોષનિરૂપણમ્	૧૭
કારણકાર્યનિરૂપણમ્	૧૭
શૌણપ્રત્યક્ષમેદનિરૂપણમ્	૧૮
હવપ્રહાદિનિરૂપણમ્	૧૮
મુખ્યપ્રત્યક્ષનિરૂપણમ્	૧૯
પરોક્ષમેદનિરૂપણમ્	૨૦
સ્વાર્થાનુમાનનિરૂપણમ્	૨૧
પરાર્થાનુમાનનિરૂપણમ્	૨૧
આગમનિરૂપણમ્	૨૩
આકારદ્વાયોગ્યતાસક્તિધિનિરૂપણમ્	૨૪
સત્તમપ્રતીનિરૂપણમ્	૨૪
પ્રમેયનિરૂપણમ્...	૨૫
સામાન્યવિશેષનિરૂપણમ્	૨૬
નિત્યાનિત્યનિરૂપણમ્	૨૭
પ્રમાણફલનિરૂપણમ્	૨૮
આભાસનિરૂપણમ્	૨૮
નયનિરૂપણમ્	૨૯
નયાભાસનિરૂપણમ્	૩૦
યદ્દર્શનપ્રમાણનિરૂપણમ્	૩૦
યદ્દર્શનનામનિરૂપણમ્	૩૦
જૈનદેવગુરુધર્મનિરૂપણમ્	૩૧
પ્રત્યક્ષપ્રવાસ્તિ:	૩૧

પરિશિષ્ટ ।

નોટો અને વિચારણા	૩૪
ઉલ્લેખો અને તેનાં સ્થાનો	૬૦
મૂળ ગ્રંથમાં આવતા કંઈન સખ્દોનો કાપ	૬૪
મૂળ ગ્રંથ અને નોટોમાં આવતાં ગ્રંથોનાં નામો	૬૯

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७-२१	दृष्टव्यम् ।	द्रष्टव्यम् ।
१३- २	[समई]	[समिई]
१६-१८	• लोक १-११।	• लोक १-९ ।
२५-१७	क्रमाद् ।	युगपद् ।
३०-१०	स्पष्टोऽ० ।	स्पष्टतोऽ० ।
३७- ८	• मूत्र)	• स्रुत)

जगत्पूज्यश्री विजयधर्मसूरिजी.

सत्पाथोजविरासवासुरसरो गाम्भीर्यरत्नाक्षरो,
धमादारिसमाजदेशमुपाद शानन्दचन्द्र, न्युद ।
भद्राङ्गनचरित्रनिर्मलवत् सुन्देन्दुकीर्त्योज्ज्वल,
सूरि श्रीविजयादिधर्ममुनिष स्याद् भूयमे धेयम् ।

—धर्मचियोगमाला. ३०.

जैनी सप्तपदार्थी ।

श्रीयशस्वत्सागरविनिर्मिता—

जैनी सप्तपदार्थी ।

नमो गुरवे ।

स्यस्ति स्याद्वादवादाय समरूपप्ररूपिणे ।

अनेकान्तस्वरूपाय तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ १ ॥

अपारसंसारसमुद्रसेतुं विज्ञानसारस्वविधानहेतुम् ।

4

सत्तत्त्वैतर्कान्बुधिपारमेतुं स्तुवे जिनेन्द्रं धूपभैककेतुम् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरोद्भेद—भास्वद्भास्करसन्निभाम् ।

भाग्यसम्भारलभ्यार्थां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ ३ ॥

आदिवाक्यम् ।

8

प्रमाणनयप्रतीतार्थपदार्थसार्थप्ररूपणार्थमिदमुप-
क्रमः [१] । जीवाऽजीवाऽऽश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-
मोक्षास्तत्त्वानि सप्तैव पदार्थाः । पुण्यपापद्वयमाश्रवाऽ-

न्तर्गतमेवम् [०मेव ?] । यथोक्तं—कैरवाकरकौ-
मुद्याम्—

“ शम्भुः सप्तपदार्थेभ्यश्चिघटनामासूत्रयन् जूम्भते ” इति ।

4. तत्र जीवाजीवौ द्वावेव सकलप्राभाणिकप्रती-
तावेव समेदौ, यथा—जीवस्त्वेकविधः । अजीवः पञ्च-
प्रकारः, पुद्गल-धर्माऽधर्माऽऽकाश-कालमेदात् । एतानि
पदेव द्रव्याणि । पञ्चास्तिकायाः । कालस्याऽस्तिका-
8 यता नैव, अखण्डत्वाद् निरंशत्वाच्च । द्रव्य-गुण-
पर्याय-सामान्य-विशेषभावाऽभावास्तत्सङ्गता एव ।

द्रव्यनिरूपणम् ।

- 12 द्रव्यं सतत्त्वं यथा- गुण-पर्यायवदुत्पाद-
व्यय-धौव्ययुक्तं सदिति । यथोक्तम्—

“ द्रव्यदुद्रुपद् द्रोष्यत्येवं त्रैकालिकं हि यत् ।

तौस्तौस्तथैव पर्यायाम् तद् द्रव्यं जिनज्ञासने ॥१॥

॥ द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।

- 16 क कदा केन किरूपा दृष्टा मानेन केन वा ? ॥२॥ ”

॥ एतस्मादृश्यं सम्प्रतितर्के दृश्यते यथा—

दृश्यं पञ्चविवृत्यं दृश्यवित्ता य पञ्चवा जति ॥१-१२॥ इति ।

गुणनिरूपणम् ।

अथ गुणाः । अन्वयिनः सहजा निर्गुणा
 गुणाः । व्यतिरेकिणः क्रमभाविनः पर्यायाः । पर्ये-
 त्युत्पादनाशौ चेति पर्यायाः । ध्रौव्यं द्रव्यगतो धर्मः ।
 यथा—जीवपुद्गलयोरविप्लवभावसम्बन्धसम्बन्धित्वेन
 पर्यायेषु सक्रियत्वम् । अतोऽन्ये पुद्गलद्रव्यं विना
 सर्वाणि पञ्च द्रव्याणि निःक्रियाणि । गुणा द्विविधाः,
 सामान्य-विशेषाभ्याम् । सामान्यगुणा अस्तित्वादयः
 सर्वेषां साधारणाः । विशेषगुणाः पण्णां भेदभिन्नाः ।
 यथाऽऽत्मनो ज्ञान दर्शन-सुख-वीर्यादयस्त्वनन्ता एव ।
 पुद्गलद्रव्यविशेषगुणा विंशतिसंख्याः स्पर्श-रस-गन्ध-
 वर्णाऽऽख्याः । स्पर्शस्याष्टौ । रसाः पञ्च । गन्धौ द्वौ ।
 वर्णाः पञ्चेति । धर्मद्रव्यस्य विशेषगुणो गतिहेतुत्वम् ।
 अधर्मद्रव्यस्य स्थितिहेतुत्वम् । आकाशस्यावकाशदान-
 हेतुत्वम् । कालस्य नवजीर्णवर्तनाहेतुलक्षण इति पृ-
 थग् विशेषगुणाः । जीवस्य स्वलक्षणं चेतनत्वम् ।
 पुद्गलस्य मूर्तत्तमचेतनत्वम् । जीवपुद्गलयोगे कथं-
 चिन्मूर्तत्वम् । शेषाणाममूर्तत्तमचेतनत्वम् ।

4

8

12

16

(१)
जीवस्य
चेतने

पर्यायनिरूपणम् ।

पर्यायाः स्वभावविभावाभ्यां द्वेधा । निभाव-

20

द्रव्यपर्याया गत्याश्रिताः । विभावगुणपर्याया मत्पा-
दयः । स्वभावद्रव्यपर्यायाः सिद्धत्वपर्यायाः । स्व-
भावगुणपर्याया अनन्तचतुष्टयरूपाः । इति पर्यायाः ।

4

भावनिरूपणम् ।

8

अथ द्रव्याणां भावाः । अस्ति-नास्ति-नित्यानित्यै-
कानेकभेदाभेदभव्याभव्यपरस्परस्वभावत्वान्येकादश
सामान्यस्वभावाः । चेतनाचेतनमूर्त्तामूर्त्तप्रदेशाप्रदेश-
स्वभावविभावशुद्धाशुद्धोपचरित्वानि विशेषभावा भा-
वानां भव्याः । विस्तारस्त्वन्यतो महाग्रन्थतोऽव-
सेयः । यथोक्तम्—

“ एकविंशतिभावाः स्युर्जगिषु पुद्गलयोर्मताः ।

12

धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥१॥ ”

16

स्वभावविभावचेतनमूर्त्ताशुद्धत्वानि पञ्च भावाः ।
धर्माऽधर्माऽऽकाशानां त्रयाणामेते पञ्च भावा न
भवन्ति । प्रदेशित्वभावं विना पञ्चदश काले भवन्ति ।
भावा इति सर्वद्रव्यमङ्गता गुणपर्यायभावा ज्ञातव्याः ।

1 अपरस्मिन् आदर्शपुस्तके “ परमस्वभावत्वान्येकादश ” इति
पाठे वर्तते, तेनैकादशमस्या नष्टे ।

2 “ भाव्या ” इति क—गठ ।

जीवनिरूपणम् ।

अथ जीवद्रव्यस्वरूपम् । चेतनालक्षणो जीव इति ।
सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा, यथोपयोगलक्षणा द्वा-
दशप्रभेदभिन्नाः [१] । जीवो द्विविधः, संमार्गसंसारि- 4
भेदात् । तत्र संमारी जीवः प्राणधारणात् चेतन्यस्व-
रूपः, परिणामी, कर्ता, भोक्ता, स्वदेहपरिमाणः, प्रति-
क्षेत्रं भिन्नः, पौद्गलिकाऽदृष्टवाँधायम्^१ ।

गुणा द्विविधाः शुद्धाऽशुद्धाः । अशुद्धा मत्यादयः । 8
शुद्धाः क्षायिकादयश्च । पर्याया अपि द्वेधा—शुद्धा-
ऽशुद्धाः । अशुद्धा गत्याश्रिताः । शुद्धाः मिद्विष्टपा-
गताः । उत्पादव्ययध्रौव्यत्रयं यथा—पूर्वपर्यायपरि-
त्यागो व्ययः । अनागतपर्यायस्योत्पाद उत्पादः । 12
उत्पादो द्विविधः, स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च । व्ययोऽपि
तथा । ध्रौव्यं तु द्रव्यगतं शाश्वतो धर्मश्चेतनात्मको
ज्ञातृत्वस्यभावः, सर्वदैव ताद्रूप्यावस्थानात् । अचस्था-
भेदेऽवस्थावतोऽपि भेदः । जीवति—प्राणान् द्रव्यभाव- 16
भेदान् धारयतीति जीवः—चतुःप्राणादारभ्य दश-
प्राणपर्यन्तं प्राणी । तथा पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं चल-
मिति रचनात् । द्रष्टा [१] स्वदेहपरिमाणश्चासह्ययात-

१ प्रमाणनयतत्त्वालोकमूनमेतद्, अम्मत्तम्पादिताऽऽहुतौ
पृ० १६६ दृष्टव्यम्, अत्र केवल "संशन्त" शब्दो न्यूनोऽस्मि ।

- प्रदेशी । लोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमितो द्रव्यगुणापेक्षया
 नित्यः । पर्यायापेक्षया पुनरनित्यः । स्वद्रव्यादिचतु-
 एयेन भावरूपस्तथा परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽभावाद्
 4 अभावरूपोऽत एवानेकान्तात्मकत्वम् । तथा परे प्रति-
 पादयन्ति एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धधर्माध्यासत्वं कथं
 सञ्जायतीति ? । नैतद् युक्तियुक्तं; यथैकस्मिन्नरि-
 पितृत्वं पुत्रत्वमुभयमप्यपेक्षाकृद्भवत्येव । स्वपित्र-
 8 पेक्षया पुत्रत्वं; पुत्रापेक्षया पितृत्वमित्युभयमपि
 तात्त्विकं सर्वजनप्रतीतम् । सामान्यविशेषादिकमप्यनु-
 वृत्तिव्यतिवृत्तिप्रत्ययप्रतीतमेव सुकर सुस्थिरम् । तथा
 पौद्गलिकादृष्टवान् व्यवहारनयप्रतीत्या, परद्वीपोत्पन्न-
 12 वस्तुभोक्ता तद्वलेन बोध्यम् । इति संसारी जीवः ।

सिद्धत्वनिरूपणम् ।

- अथ सिद्धो द्रव्यं; गुणाः शुद्धत्वस्वरूपेण त
 16 एवाष्टकर्मक्षयजन्या अनन्ताष्टकरूपाः क्षायिकादयो
 भावप्रमाणा ज्ञानादयस्त एवोपयोगाः शुद्धस्वभाव-
 गुणव्यञ्जनपर्यायाश्चरमशरीरात् किञ्चिद्भूतदेहधराः
 सिद्धपर्यायाः । व्ययः सांसारिकपर्यायस्य, सिद्धप-
 20 र्यापोत्पादः, त्रौव्यं तु तादवस्थ्यमेव । सामारिका-

वस्थाया उत्पादव्ययौ तज्ज्ञानावभासकत्वेन तावेव ।
यथोक्तम्—

“ अशरीरा जीवघना ज्ञानदर्शनजालिनः ।

साकारेण निराकारेणोपयोगेन लक्षिताः ॥ ” 4

यथोक्तम्—“जिणअजिण. .” इति व्यक्तम्, इति
पञ्चदश भेदा लोकाग्रवासिनोऽस्पृष्टलोकान्ताः । इति
सिद्धस्वरूपम् ।

पुद्गलस्वरूपम् ।

8

अथ पुद्गलद्रव्यम् । मूर्तिमन्तः पुद्गलाः स्पर्श-
वर्ण-रस-गन्धवन्तश्चेति । स्पर्शोऽष्टविधः—मृदु-कंठि-
न-गुरु-लघु-शीत-उष्ण-स्निग्ध-रूक्षभेदतः । रसः
पञ्चधा—तिक्त-आम्ल-कैटुक-मधुर-कैषायभेदतः । 12
गन्धो द्वेधा—सुरभिःदुरभिश्च । वर्णाः पञ्च-कृष्ण-नील-
पीत-रक्त-शुक्लभेदात् । एते विंशतिमूलभेदाः । शुद्धा-
ऽशुद्धाः पर्याया द्वेधा—शुद्धाः परमाणुरूपा अशुद्धा ह्य-
शुकाद्याः स्कन्धदेशप्रदेशाः । ततः पृथिव्यातप-तमो- 16
ज्योत्स्ना-छाया-शब्दाः पर्यायवाच्याः । एतेषां वि-
स्तारोऽन्यतो ज्ञेयः । मूर्तिमद् अत एव सक्रियं पुद्गल-
द्रव्यम् । तथाऽष्टविधकर्मरूपत्वात् सङ्ख्याताऽसङ्ख्या-
ताऽनन्तप्रदेशात्मकम् । तथाऽस्योत्पादव्ययौ तु 20

प्रतीतावेव, साक्षादेव दरीदृश्यमानत्वात् । सामान्य-
विशेषावपि तत्प्रत्ययसाध्यावेव । इति पुद्गलद्रव्य-
सङ्कोचनः ।

4 धर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

- अथ धर्मद्रव्यम् । चलनस्वभावोऽधर्मस्तथा
गत्युपग्रहो गुणो गतिमाहाय्यदायी, यथा पयो म-
त्स्यानाम् । स त्रिभेदः—स्कन्ध—देश—प्रदेशभेदात् ।
8 अमूर्त्तो निःक्रियश्च । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽ-
सङ्ख्यातप्रदेशात्मको जीवपुद्गलयोर्मिथोमिल[० लि० १]
तयोरपि गमनक्रियावतोः सहकारी । मुख्यगौणवृत्त्या
व्ययोत्पादावेव गतिसाहाय्यदानतः पूर्वापरविभाग-
12 जन्याविति । प्रौढं द्रव्यसङ्गतमेव । सामान्यवि-
शेषौ प्रत्ययसंवेद्यौ । इति धर्मद्रव्यम् ।

अधर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

- अथाऽधर्मद्रव्यम् । स्थित्युपग्रहलक्षणोऽमूर्त्तो
16 निःक्रियः, तथा गुणः स्थितिमाहाय्यदायी स्कन्ध-
देश—प्रदेश—त्रिभेदभाक् । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमा-
णोऽमङ्ग्यातप्रदेशात्मकः । अस्तिकायता च स्थित्यु-
पग्रहसाहाय्यदानेन जीवपुद्गलयोस्तथा पूर्वोक्तयोः

स्थितिसहकारी, यथा छाया पथिकानाम् । मुख्य-
गौणवृत्त्या स्थितिसहकारिपूर्वापरभागजातौ व्य-
योत्पादौ । सामान्यविशेषावपि यथाऽऽम्नायं वेदि-
तव्यौ । ध्रौव्यं द्रव्यगतमेव । इति अधर्मद्रव्यम् । 4

आकाशनिरूपणम् ।

अथाकाशः—अवगाहदानलक्षणः । अवकाश-
दानं गुणोऽनन्तप्रदेशात्मको लोकालोकप्रमाणोऽमूर्त्तो
निःक्रियो ध्रुवः । शुद्धपर्यायो लोकालोकप्रमाणः । अ- 8
शुद्धपर्यायो घटाऽऽकाशमठाऽऽकाशकुटाऽऽकाशादिकः
प्रतीत एव । पर्यायसङ्गतावेवोत्पादव्ययौ सामान्यवि-
शेषौ च । स्कन्ध-देशं-प्रदेशाः त्रयो भेदा मुख्यगौणवृ-
त्त्या स्वसमयानुसारिणो विदुः । इति आकाशद्रव्यम् । 12

कालनिरूपणम् ।

अथ कालः पदार्थो वर्तनालक्षणो नवजीर्ण-
तादिको गुणोऽव्यवच्छेदत्वादस्तिकायता नैव, निरंशत्वा-
दमूर्त्तो निःक्रियश्च । नित्यश्च लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽ- 16
सङ्गत्यातप्रदेशकः । व्यवहारतः समयाऽऽवलीमुहूर्त्ता-
दिकः । तथोपचारादुत्पादव्ययौ, सामान्यविशेषावपि ।
इति कालद्रव्यम् ।

सङ्क्षेपतस्तु पञ्चद्रव्यविवरणं शास्त्रोक्तरीत्या
लिखितमिति । 20

आश्रवनिरूपणम् ।

- अथ तृतीय आश्रवः । अभिनवकर्माऽऽदानहेतु-
 राश्रवः । जीवपुद्गलयोगजन्यत्रैविध्यक्रियायोगादा-
 4 त्मप्रदेशपरिस्पन्द आश्रवः । स च द्वेधा-पुण्याऽऽश्रवः
 पापाऽऽश्रवः । शुभोऽशुमश्च । द्वित्रैत्वारिंशद्भेदभिन्नः
 पौर्वः । अपरस्तु द्व्यंशीतिप्रकृतिप्रभिन्नः । ताः प्रतीताः ।
 तैथेन्द्रिय-कषाय-अत्रत-योगैः । जीवपुद्गलसंयोग-
 8 जन्याः पञ्च क्रियाः । तथोक्तम्-“X” काइयअहिगर-
 णीआ...” इत्यादिवचनान् । उत्तरतः पञ्चविंशतिरूपा
 क्रिया । एषां योगे यातो द्वित्रैत्वारिंशद्भेदभिन्न
 आश्रवः । आश्रवो भवहेतुः स्याद् इत्याप्तवाक्यम् ।
 12 इति आश्रवः ।

संवरनिरूपणम् ।

अथ संवरः । आश्रवनिरोधः संवरः । स द्वेधा-
 द्रव्यभावाम्याम् । संमारनिरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गला-

1 “ इतिवचनत् ” इति क-पुम्नःपाठः ।

2 “ जातः ” इति क-पाठः ।

X काइय अहिगरणीआ पाठमिणा परितावणी मिरिया ।

पणाइवायारेभिअ परिग्गहिआ मायवत्ताअ ॥

ऽऽदानविच्छेदो द्रव्यसंवरः । संमारनिमित्तक्रियानिर्वृ-
 [०५० ?]त्तिर्भावसंवरः । यथा—“+समई [समई ?]
 गुप्ति परीसह....” इतिगाथोक्तसप्तपञ्चाशत्सह्याकः
 संवरो भवति । यथेयादयः समितयः पञ्च, मनोगु- 4
 ष्यादयो गुप्तयस्तिष्ठः, क्षुत्पिपासाऽऽद्यो द्वाविंशति-
 परीपहाः, दशविधो यतिधर्मः क्षान्त्यादिकः, भावना
 द्वादशविधाः, चारित्र्याणि [पञ्च ?], इति विज्ञेयः ।
 प्रमादपरित्यागेनाऽऽश्रवनिरोधः संवरश्चतुर्थः । 8

निर्जरानिरूपणम् ।

अथ निर्जरा । यया बीजभूतानि कर्माणि
 जन्मिनां शीर्यते [?] सा निर्जरा । सा द्विमेदा-
 सकामाऽकामाभ्याम् । ज्ञानपूर्विका यमिनां सकामा, 12
 अपरेषामकामा । सा द्वादशभेदभिन्ना तपोभेदात् । पद्-
 विधं ब्राह्मं पद्विधमाभ्यन्तरञ्चेति । यमिनामेवानन्त-

1 क-पुस्तकेऽयं श्लोकोऽधिको दृश्यते—

“ बीजभूतानि कर्माणि शीर्यते जन्मिना यथा ।

सा निर्जरा द्विधा प्रोक्ताः सकामाऽकामभेदात् ॥ १ ॥ ”

+ समई गुप्ति परीसह जडधम्मो भवग चरिणानि ।

पग-ति-दुवीस-दस-बार-पंचमेहि सयबभार ॥

फलरूपा निर्जरा सर्वदैव । यथोक्तम्—“ ज अत्राणी
कम्म ” इतिवचनाद् । इति निर्जरापदार्थः ।

बन्धनिरूपणम् ।

- 4 अथ बन्धः । +अभिनवकर्मग्रहणं बन्धः । स
चतुर्धा‡-प्रकृति-स्थिति-अनुभाव-रस० [० प्रदेश०]
बन्धप्रभेदभिन्नः । यथोक्तम्-“ पईसहावा वुत्ता [१]”
इतिगाथोक्तः । बन्धोदयोदीरणा-सत्ताचतुर्भेदैरिति ।
- 8 यथा बन्धे सर्विंशशत १२० प्रकृतीनाम्, तथोदयोदी
रणयोर्द्वाविंशत्यधिक शत १२२ प्रकृतीनाम् । सत्ताया
इसाष्टचत्वारिंशच्छत १४८ प्रकृतीनाम् । X“ मिच्छे
सासण ” इति गाथोक्तचतुर्दशगुणस्थानकेषु प्रकृ-
तीना चयक्षयोदया [१] उदयव्यवहारः कर्मग्रन्थतो
विज्ञेयः । सप्तत्रिभङ्गीरचना सितपदपक्षाऽऽचार्य-

1 ‘ ० अनुभाग० इति य-पाठः ।

+ द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा १ ।

‡ प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधव । तत्त्वार्थ० ८-४ ।

* पयइ सहवो वुत्तो ठिइ कग्गवहारण ।

अनुभागो रसो मेओ पणसो दलसचओ ॥ नवतत्त्वगाथा ३७

† द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा १३ ।

§ २५ ।

x २१ ।

निर्मिता विज्ञेया । बन्धहेतवः सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः ।
 यथा—मिथ्यात्वपञ्चकम्, अविरतिद्वादशकम्, कपाय-
 पञ्चविंशतिकम्, योगाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः, सर्वे सङ्क-
 लिताः कर्मबन्धहेतवो ५७ भवन्ति । इति बन्धपदार्थः । 4

मोक्षनिरूपणम् ।

अथ मोक्षपदार्थः । तत्स्वरूपं + "संतपयपरू-
 षणया [० षणया ?]" इतिवचनाद् नवभेदप्रभिन्नः । तथा
 सत्पदप्ररूपणा—द्रव्य—क्षेत्र—काल—भाव—स्पर्शना—अ- 8
 न्तर—भाग—अल्पबहुत्वानिप्ररूपणाभेदेन नवधा । स-
 त्पदप्ररूपणा यथा—एकपदवाच्यं नामतो यथा घटपट-
 स्तम्भकुम्भादिशब्दवाच्यम्, द्विपदवाच्यं यथा शश-
 थृङ्गं गगनाऽम्भोरुहमित्यादि । यत्र भवति भवति च 12
 द्विपदवाच्यमेव । कृत्स्नकर्मविग्रमोक्षो मोक्षः । पुरोक्तः
 पञ्चदशभेदभिन्नः । श्रद्धानरूपेण सम्यक्त्वपञ्चकेन यः
 श्रद्धाति स मोक्षमवाप्नोति । Xसम्यक्त्वं स्वसमय-
 प्रतीतम् । इति सप्तपदार्थप्ररूपणासङ्क्षेपः । 16

+ नवतत्त्वगाथा ४३ । सपूर्णगाथा त्वियम्—

सतपयपरूषणया दृष्टवमाणं च खित्त पुसणा य ।

कालो अ अतर भाग भाव अप्पावहु खेव ॥ ४३ ॥

X "तत्त्वार्थश्रद्धानं सन्यग्दर्शनम्" तत्त्वार्थसूत्रम् १-२ ।

अथ प्रमाणनयप्ररूपणायै क्रमोऽयमुपक्रम्यते ।

प्रमाणप्ररूपणम् ।

- तत्र प्रमाणं यथा—*“ स्वपरव्यवसायि- ज्ञानं
 4 प्रमाणम् ” । तद् द्विधा—प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । स्पष्टाव-
 भासं प्रत्यक्षम् । विशदप्रतिभासि ज्ञानं साक्षात्कारि
 ज्ञानम् । व्यवसायात्मकं तस्मिन् तदव्यवसायो व्यव-
 सायस्तथा याथाध्यापिरपर्यायश्च, प्रमाणार्पिता प्रतीति-
 8 स्तुभवः स एव व्यवसायः । परे “याथाध्यानुभवः प्रमा”
 इति । तथाऽप्रमा समारोपः । स त्रिप्रकारः संशय-
 विपर्ययानव्यवसायभेदात् । अतत्प्रकारे तत्प्रकारः
 समारोपः । अनिश्चितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः,
 12 स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । §“ विपरीतैककोटिनिष्ठद्वन्द्वं
 विपर्ययः ” शुक्तिकायां रजतमिति । किमित्यालो-
 चनप्रायमनव्यवसायो गच्छतस्तृणस्पर्शि ज्ञानम् ।
 इदं त्रितयमपि समारोपरूपमिति व्यवसायरूपं न
 16 भवति । प्रमाणनयविवेचनं तु लक्षणलक्षितमेव ।

* प्रमाणनयतत्त्यालोकः १-२ ।

§ प्रमाणनयतत्त्यालोकः १-११ ।

तथोद्देश-लक्षण-परीक्षा चेति [-परीक्षायेति ?] ।
 विवेक्तव्यनाममात्रकथनमुद्देशः । व्यतिकीर्णवस्तु-
 व्यावृत्तिहेतुलक्षणम् । तत्कथनं लक्षणनिर्देशः ।
 युक्तायुक्तयुक्तियुक्तप्रवर्तमानविचारः परीक्षा । प्रमा- 4
 णपदकरणसाधनं प्रमितिक्रियां प्रति प्रमाणफलं
 प्रमितिः, सा चाऽज्ञाननिवृत्तिरूपा ।

लक्षणे तान्येष पदानि दयानि यैरतिव्याप्तिर-
 व्याप्तिरसम्भवाऽऽख्येतिदोषा निराकर्तुं शक्यन्ते । 8
 अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः । लक्ष्यैकदेशे लक्षण-
 गमनमव्याप्तिः । शुत्राप्यवर्तनमसम्भवः । साधकतमं
 करणमिति करणमपि त्रिविधम्, उपादान-सहकार्य-
 पेक्षाभेदात् । साधारणासाधारणोपादानकारणानि । 12
 पूर्वाकारत्यागोत्तरधृताकारकरणं, पूर्वाकारपरित्यागो-
 त्तराकारपरिणामः कार्यत्वं; यथाऽज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्-
 ज्ञानप्राप्तिः । प्रामाण्यावबोधः कार्यकारणभावः ।
 प्रमाणं [प्रामाण्यं ?] तूत्पत्तौ परतः, शप्त्तौ + स्वतोऽत 16
 एव स्वपरव्यवसायित्वम् ।

1 " उद्देशलक्षणनिर्देशपरीक्षा चेति " इति पाठान्तरम् ।

2 " -धृताकारः कारणं " इति क-पुस्तकपाठः ।

+ शप्त्तौ अभ्यासदशापक्षे स्वतो भवति । अनभ्यासदशापक्षे तु
 परत एव प्रामाण्यम्, संयद्वह्ननस्यापेक्षकत्वात् ।

- प्रमाणं द्विप्रभेदं गौणं मुख्यं च । गौणं सांख्यव-
हारिकं लौकिकम् । मुख्यं पारमार्थिकतात्त्विकं चेति ।
तथा विकल सकलं च । तत्राऽऽद्यं गौणमिन्द्रियाऽनि-
न्द्रियनिग्रन्धनमुपचारतः । साक्षात्कारि पङ्क्तिर्ध-
4 स्पर्शनं १, रासनं २, घ्राणं ३, चाक्षुषं ४, श्रावणं ५,
मानसं ६ चेति; इदमप्यौपचारिकं प्रत्यक्षं, तत्त्वतः
परोक्षमेव, आद्ये-मतिश्रुती परोक्षे सूत्रणात् । विकलं
8 त्रिभेदं मतिज्ञानमथदेशतः प्रत्यक्षम्; अवधिज्ञानं
मनःपर्यवज्ञानं चेति ।

- तत्राऽऽद्यं चतुर्भेदमवग्रहेहाग्रायधारणाऽऽरुयेति-
भेदात् । यथा इन्द्रियार्थसमुद्भूतसत्तामात्रमवग्रहः,
12 सामान्यव्यवसायिप्रत्यय एकवस्तुज्ञानविशेषितो; य-
थाऽयं पुरुषो हस्तपाणिशिरःकूर्चादिलक्षणः । गृही-
तार्थसंज्ञयात्ययलक्षण [० णा ?] ईहा; पुरुषोऽयं
दाक्षिणात्यो; भाषाद्यशेषलक्षणविज्ञानात् । याथात्म्या-
16 दवगमाद् अवायो; दाक्षिणात्य एवायम् । काला-
न्तरस्मृतियोग्या धारणा; प्राचीनधारणया निश्चित
एवायं दाक्षिणात्यो न मारवीयः । एतच्चतुष्टय-

1 “ आद्ये परोक्षमिति ” इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो
बरीकन् प्रतिभाति “ अथ परोक्षम् ” (१-११) इति
तत्त्वार्थसूत्रत्वान् । प्रत्यक्षपरोक्षादिविषय विनापि जिज्ञासुभिरस्म
क्षिपितं प्रमाणनयतत्त्वागोच्यप्रस्तावना द्रष्टव्या ।

मैन्द्रियरुमौपचारिकमेव मतिज्ञानमष्टाविंशतिभेद-
भिन्नमर्थ-व्यञ्जनावग्रहयोयोगे । तथोत्तरभेदानां षड्-
त्रिंशदधिकत्रिशतं ३३६ भेदा भवन्ति । द्वितीयं
देशप्रत्यक्षमनधिज्ञानम् । तद् द्विभेदं भव-गुणप्रत्यया- 4
भ्याम् । तथाऽस्योत्तरभेदा यथोक्तम्—॥ “अणु-
गामिवद्दृमाणय. ” गाथोक्ता ज्ञेयाः । पञ्चविधमेव
भवप्रत्ययोऽग्रधिदेव-नारकाणाम् । गुणप्रत्ययोऽवधि-
श्चारित्रशुद्धिसञ्जातो यतिनामेव रूपिद्रव्यगोचरः । 8
तृतीयं मनःपर्यारयं ज्ञानम् । तदपि द्विभेदं ऋजु-
विपुल-मतिभ्याम् ।

द्वितीयं प्रत्यक्षं-समस्ताऽऽमरणविलयात् त्रैका-
लिकद्रव्यगुणपर्यायावलम्बि समस्तस्तुतिज्ञानं सकलं 12
केवलज्ञानम् । तद्वान् भगवान् सर्वज्ञोऽष्टादशदोष-
रहितोऽबाध्यसिद्धान्तस्त्रैलोक्यमहितोऽनन्तचतुष्टयनि-
राजमानो देवः । इति साक्षात्कारिप्रत्यक्षं समेद-
मुपात्तमिति । 16

1 “ षडाक्षमेद भवप्रत्यय ” इति पाठान्तरम् ।

2 ‘ गुणप्रत्यय च रिशुद्धिमत् त यामना रूपिद्रव्यगोचरम् ’
इत्यपि पाठ ।

॥ धर्मविपाकनामप्रथममर्षमन्त्रगाथा ८ । पञ्चभेदाधेमे-
शानुगामि १, अनानुगामि २, हीयमान ३, वर्धमान ४,
अनवरिधत् ५, अवरिधत् ६ चति तत्त्वार्थभाष्ये ।

परोक्षप्रमाणनिरूपणम् ।

- अथ परोक्षं समेदमाह—अस्पष्टावभासित्व
लक्षणम् । तद् द्विभेदमनुमानं १ आगमश्च २ । अनु-
4 मानं द्विभेदं गौणं मुख्यं च । तत्राऽऽद्यं त्रिभेदं स्म-
रणं १, प्रत्यभिज्ञानं २, तर्कश्च ३ । मुख्यमपि द्विभेदं
स्वार्थं १, परार्थं २ चेति । स्मरणं यथा—संस्कारप्र-
8 द्योधमम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारकसंवेदनं
स्मरणम् ; तत्तीर्थकरविम्बमिति । अनुभवस्मृतिहेतुकं
सामान्याऽऽदिगोचर संकलनाऽऽत्मकं प्रत्यभिज्ञा-
नम्, यथा तज्जातीय एवायं; गोसदृशो गवयः; स
एवायं जिनदत्तः, तथा वैसादृश्याद् महिषो गोवि-
12 लक्षण इति दृष्टान्तत्रितयम् । तर्कः । व्याप्तिग्रहस्तर्कः ।
प्रमाणभात्रसम्भूतसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमन्व-
यव्यतिरेकाभ्यामित्याकारसंवेदनं तर्क उहाऽ-
परनामा ।
- 16 सति सद्भावोऽन्वयः । तदभावे तदभावो व्यति-
रेकः । तस्मिन् मत्त्येव भवतीत्यन्वयः । तस्मिन्सत्यसौ
न भवत्येव व्यतिरेकः । यथोदाहरणम्—यत्र धूमस्त-
त्राग्निर्यथा महानसं, यत्र धूमो नास्ति तत्र नैराग्नि-
20 र्यथा हृदः ।

स्वार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथानुमानं द्विमेढं स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थ-
नुमाने कारणत्रयम्, हेतुग्रहणं व्याप्तिस्मरणं परामर्श-
श्चेति । यथा हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्य- 4
विज्ञानलक्षणं स्वार्थानुमानम् । हेतुर्यथा—“ निश्चिता-
न्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ” (प्र० न० त० ३-११)
इति । अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुक्रमात् साध्यधर्मेणैव
साद्वं ग्राह्या । व्याप्तिर्यथा—नित्यसम्बन्धसम्बन्धित्व- 8
मग्निनाभावित्वम्, अग्निनाभावो व्याप्तिः । इति
प्रतिज्ञा—हेतुवचनाऽऽत्मकं स्वार्थानुमानम् ।

परार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथ परार्थानुमानम् ।

12

“ परोपदेशसापेक्षं साधनात् साध्यवेदनम् ।

श्रोतुर्यजायते सा हि परार्थानुमितिर्मता ॥ १ ॥ ”

परस्मै प्रतिपाद्योऽर्थः परार्थानुमानं पञ्चोपाय-
रूपम् । प्रतिज्ञा—हेतु—दृष्टान्त—उपनय—निर्गमनानि । 16
धर्मधर्मिसमुदायरूपस्य पक्षस्य वचनं प्रतिज्ञा । सा-
ध्याऽग्निनाभाविसाधनवचनं हेतुः । “ * प्रतिबन्धप्रति-
पत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ” । प्रतिबन्धो व्याप्तिरविनाभावः ।

- “X हेतोः साध्यधर्मिण्युपसहरणमुपनयः” । ॥ साध्य-
धर्मिण्युपसंहरणं निगमनम् । बुद्धीनामवयवसंज्ञा [?]
 विज्ञेया । मन्दमतीन् व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनय-
4 निगमनानि, यथा पञ्चावयववाक्यम् । यत्र धूमस्तत्रा-
? मिरितिनिश्चित्य; महानसाऽऽदौ श्वाक्ये गृहीत्वा घने
गतस्तत्र पर्वतेऽम्रंलिहां धूमलेखां पर्वतवर्तिनीं पश्यन्
व्याप्तिं स्मरति । ‘पर्वतोऽयं वह्निमान्’ इति प्रतिज्ञा ।
8 ‘धूमवत्त्वाद्’ इति हेतुः । ‘यो यो धूमवान् सोऽग्नि-
मान्’ इत्युदाहरणम् । ‡ ‘तथा चायम्’ इत्युपनयः ।
‘तस्मात् तथा’ इति निगमनम् । इति पञ्चावयवमनु-
मानम् । इत्यन्वयव्याप्त्युदाहरणम् । व्यतिरेकव्याप्तेरे-
12 तद्व्यतिरिक्तं ‘यो धूमवान् न सोऽग्निमान्, यथा इदः’ ।
‘तथा चायम्’ । ‘तस्मात् तथा’ । इति ।

अथ हेतुरुपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां मिथमानो
रिधि-निषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम् । “+विधिः सदंशः” ।
16 निषेधोऽमदंशः प्रतिषेधरूपः । “*स चतुर्या-प्राग-
भायः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावश्च” ।

* प्रमाणनयतत्त्वालोका ३-४*, पृ० ५३ ।

॥ पर्वतरिपक्षे मन्दस्योपसंहरणमित्यर्थः ।

‡ धूमवत्त्वात् पर्वतः, तस्मात् पर्वतो वह्निमानित्युभयोराकारः ।

+ प्रमाणनयतत्त्वालोका ३-१६ ।

* प्र० न० त० ३-५८ ।

“§ यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः”
 यथा मृत्पिण्डो घटस्य । “+ यदुत्पत्तौ कार्यस्या-
 वश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः” यथा कपालक-
 दम्भकं कलशस्य । “× स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्ति-
 रितरेतराभावः” यथा स्तम्भादन्यः कुम्भः । कालत्र-
 यापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः,
 “‡ यथा चेतनाऽचेतनयोः” इति । इत्यनुमानम् ।

4

आगमप्रमाणनिरूपणम् ।

8

अथागमः । “॥ आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसवेद-
 नमागमः ” । आप्तो द्विधा-लौकिको लोकोत्तरश्च ।
 लौकिको वप्तादिकः [वप्त्रादिकः ?] । लोकोत्तरस्ती-
 र्थकृत् सर्वज्ञः । “* वर्णपदवाक्यात्मक वचनम्” । 12
 “ अकारादिः पौद्गलिको वर्णः ” भाषावर्गणापुद्गलपर-
 माणुभिरारब्धः पौद्गलिकः शब्दो ध्वनिरिति ।
 “ वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणा निरपेक्षा सहतिः पदम्,
 पदानां तु वाक्यम् ” । “ स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्या- 16
 मर्थबोधनिबन्धनं शब्दः ” । “ आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिव्

§ प्र० न० त० ३-५९ ।

+ प्र० न० त० ३-६१ ।

× प्रमाणनयतत्त्वालोक. ३-६३ ।

‡ प्र० न० त० ३-६६ ।

॥ प्र० न० त० ४-१ ।

* इत्यत “स्वाभाविक..” इतिवाक्यं चत्वारि सूत्राणि प्रमा-
 णनयतत्त्वालोकस्य तुर्यपरिच्छेदस्य ८, ९, १०, ११ क्रमशः सन्ति ।

वाक्यार्थज्ञाने हेतुः” (तर्कसंग्रहः) । आकाङ्क्षारहितं यथा-
 ‘गौरश्चःपुरुषो हस्ती’ इति न प्रमाणम् । योग्यताविर-
 हाद् ‘अग्निना सिञ्चेद्’ इति । सन्निध्यभावात् प्रहरे
 ४ २ असहोच्चारितानि ‘गामानय’ इति पदं न प्रमाणम् ।

सप्तभङ्गीनिरूपणम् ।

अथ सप्तभङ्गी । यथा-स्यादस्ति १, स्यान्ना-
 स्ति २, स्यादस्ति नास्ति ३, स्यादवक्तव्यं ४, स्या-
 ४ दस्ति अवक्तव्यं ५, स्यान्नास्ति अवक्तव्यं ६, स्या-
 दस्ति नास्ति अवक्तव्यं ७ इति वचनभङ्गाः सप्तैव; न
 न्यूनाधिकाः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयेन-विधिनिषेधा-
 ध्यां युगपद्वा-सप्तैवैते । यथा-घटो द्रव्येण मृण्मयः,
 १२ क्षेत्रेणैतदेशीयः, कालेन शैशिरो, भावेन गौरः ।
 इति स्यादस्तिप्रथमो भङ्गः ।

परद्रव्यादिना नास्तिभेदेन यथाऽयं घटो न
 धातुमयः, क्षेत्रेण परदेशीयः-नैतदेशीयः, कालेन वाम-
 १६ न्तिको न, भावेन श्यामः-न गौरः । स्वद्रव्यादिभिः
 [परद्रव्यादिभिः ?] द्वितीयो नास्तितारूपेण

१ “ नास्तित्वभेदेन ” इति क-पुस्तकपाठः ।

२ “ स्वपरद्रव्यादिभिः ” इति क-पठः ।

“ परद्रव्यादिचतुष्टयेन . नास्तित्वभेदेन प्रसङ्गनाति द्वितीयो भङ्गः ”

इति प्रत्यन्तरे पाठः ।

+ “ अत्र परद्रव्यादिभिः ” इति भाष्यम्, स्वद्रव्यादिना
 नास्तित्वभेदमभवत्, नमवे च स्वरूपहानि स्यन्तः ।

भङ्गोऽस्ति । † युगपद्वक्तव्यतया तृतीयः । विधि-
निषेधयुगपत्कल्पनया स्यादवक्तव्यं चतुर्थो भङ्गः ।
* स्वपरद्रव्यचतुष्टयेन युगपद्विधिनिषेधकल्पनयाऽग्रेत-
नाऽस्ति-नास्ति-युगपदवक्तव्यादित्रयो भङ्गाः । 4
सोदाहरणा सप्तभङ्गी ‡ स्याद्वादमञ्जरीतो विज्ञेया ।
इत्यागमः । इति प्रमाणस्वरूपम् ।

प्रमेयप्ररूपणम् ।

प्रमाणसङ्ख्यां समाख्याय प्रमेयं परिच्छि- 8
नन्ति । द्रव्यपर्यायवद्वस्तु प्रमेयं प्रमाणस्य गोचरो
विषय इति यावत् । यावदेव द्रव्यं तत् सर्वं प्रमेयरूप-
मनेकान्ताऽऽत्मकं सामान्य-विशेषाऽऽत्मकं भावा-
भावात्मकं च वस्तु । तथाऽऽत्मा प्रमाता, प्रमेयम- 12
न्यत् सर्वम् । ज्ञानमात्मस्थमेव सर्वं वस्तु परिच्छि-
नन्ति, अप्राप्यकारित्वात् । यदाहुर्हरिभद्रपादाः—

“ गंतूण न परिच्छिदइ नाण नेय तयंमि वेसमि ।

आयत्थं चिय नवर अचित्तसत्तीउ विन्नेयं ॥ ”

16

† स्यादस्त्येव स्याच्चास्त्येवेति क्रमाद् विधिनिषेधाभ्या तृतीयो
भङ्ग इत्यर्थः ।

* स्यादस्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति विधिना युगपद्विधिनिषेधा
भ्या च पञ्चमः । स्याच्चास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति षष्ठः । स्याद-
स्त्येव, स्याच्चास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो युगपत्कल्पनया
चेति सप्तमो भङ्गो बोध्यः ।

‡ ०३ कारिका-टीकायाम् ।

“^१ एअमिय नाणसत्ती आयत्था चेव हदि लोअंत^२
[लोअंत^१] ॥ ”^x

इतिरचनात् । तथा च सामान्यविशेषौ स्वतन्त्रौ
४ [?] “ +स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो भावा न भावा-
न्तरनेयरूपाः ” । इतिरचनात् ।

सामान्यं द्विमेदं-तिर्यग्धूर्ध्वताभेदात् । प्रति-
व्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं; शबल-
८ शाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वम् । व्यक्ति प्रतिगतं
पूर्वापरसाधारणपरिणामद्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं; कटक-
कङ्कणानुगामिकाञ्चनवत् पर्यायपरिगतम् । विशेषो
द्विमेदः, गुणपर्यायभेदात् । ५६ “ गुणः सहभावी धर्मो,

१ “ एवमिह ” इति पगन्तरम् ।

२ “ लोगत ” इति पाठान्तरम् ।

x “गन्तु ण परिच्छिन्दइ” इति स्याद्वादमञ्जरीस्थितगणपाठः ।

धर्मसग्रहणीगाथा ३७१, ३७३ ।

वत्था न परिच्छिनत्ति ज्ञानं ज्ञेयं तस्मिन् देशे ।

आत्मस्यनेव किन्तु अचित्सत्त्वकर्तृविज्ञेयम् ॥ ३७१ ॥

एवमिह ज्ञानशक्तिरात्मस्थं हृदो । लोकान्तम् ।

इतिच्छाया । गार्धोऽर्धं त्वेतत्—

अद परिच्छिन्दइ गम्म कोणु विरोहो भवे एत्थ ? ॥ ३७३ ॥

(यदि परिच्छिनत्ति सम्यक् को नु विरोधो भवेदत्र ॥)

+ श्रीदमचन्द्रसूरिरचिताऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निश्चिकाषयः ५।

५६ प्रमाणनयतत्त्यालोकः ५-७ ।

यथा—आत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादिः” इति । पर्यायः
क्रमभावी, यथाऽऽत्मनि सुखदुःखहर्षविपादाऽऽदिः ।
इति सामान्यविशेषौ ।

नित्यानित्यादित्वम्—उत्पादव्ययपरिगतमनित्य- 4
त्वम् । द्रव्यध्रौव्यपरिगतं नित्यत्वमेव । विरुद्धधर्मा-
ध्यासस्तु परैरङ्गीकृतम्—[०तोऽ० ?] पेक्षाभेदान्न
दोषपोषाय । “ चित्रमेकमनेकं च...” इतिवचनात् ।

§ “यदु—[०द्यु० ?] उत्पादाद्यपेक्षात कथं नैकं त्रयात्मकम् ? 8
कथञ्चिद्विभ्रवैशद्यात् कथं नैकं त्रयात्मकम् ? ॥ १ ॥”

भावा उ—[० औ० ?] पशमिकादयः—पञ्च ।
उपशमिक—[औपशमिक—?] औदयिक-मिश्र-क्षायिक— 12
पारिणामिकाः । तत एषामुत्तरोत्तरभेदास्त्रिपञ्चाशदिति
कर्मग्रन्थप्रतीताः । अन्ये जीवपुद्गलसंयोगजन्या
गुणस्थानकचतुर्दशभेदभिन्ना यथासम्भवं विज्ञेयाः ।
अभावाः पूर्वोपगताः । इति प्रमेयपरिच्छेदः ।

§ उत्पादो व्ययध्रौव्यमपेक्षते । व्ययश्चोत्पादध्रौव्यम् । ध्रौव्य-
चोत्पादव्ययानुगमिति नोत्पादादय परस्परानपेक्षा । परस्परमेया
मनपेक्षत्वे वन्ध्यास्तनन्धयवदसत्त्वपत्तिः । तस्मात् वस्तुमानं त्रया-
त्मकमस्ति । उत्पादादयश्च कथञ्चिद् भिन्ना अभिन्नाश्चेति तत्त्वम् ।

फलनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणफलाऽऽदेशः । अज्ञाननिवृत्तिः प्रमाणफलम् । तद्वेधा-आनन्तर्येण १, पारम्पर्येण २ वा । स्वपरव्यवसायित्वरूपं फलम् । पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यमेव । प्रमाणस्य फलं व्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः । इति फलाऽऽदेशः ।

८ आभासनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणविपर्ययरूपमज्ञानं तदाभासत्वेन प्रतिपादितम् । निर्विकल्पसमारोपाः प्रमाणस्वरूपाऽऽभासाः प्रत्यक्षाऽऽभासाः । शिचराजर्षेः सप्तसमुद्रादिज्ञानम् । विकलसकलादीनां तथा चानुमानादीनामाभासाः सोदाहरणा रत्नाकराचतारिकातो विज्ञेयाः । सहस्रधणलक्षिता [१] हेत्वाभासाः । ‡ “ असिद्ध-विरद्धानैकान्तिषास्त्रयो हेत्वाभासाः ” । असिद्ध-तुर्निशतिधा । ¶ “ यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । ” विरुद्धोऽष्टधा । साध्य-

१ “ प्रमाणस्य फलव्यवहारः ” इति पाठान्तरम् ।

२ “ हेत्वाभासा यथा ” इति पाठान्तरम् ।

+ पठनीयम् ।

‡ प्रमाणनयतत्यालोक. ६-४७ ।

¶ प्र० न० त० ६-४८ ।

त्रिपर्ययेणैव यस्यानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः । अ-
नेकान्तिको द्विभेदः—“ *यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः सन्दि-
हते सोऽनेकान्तिकः ” नैयायिकैरुपाधिरित्यभिधी-
यते । सपक्षादिभेदिताष्टौ भेदाः । अन्ये दृष्टान्ताऽऽ- 4
भासाद्या आगमाऽऽभासा अपि सोदाहरणा विज्ञेयाः ।

नयनिरूपणम् ।

अथ नयस्वरूपम् । नयो द्वेधा—द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकभेदात् । तत्राऽऽद्यस्त्रेधा—नैगम-सद्वह- 8
व्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा—ऋजुसूत्र-
शब्द-सैमभिरूढ-एवम्भूतनयाः । प्रमाणसंगृहीतार्थ-
कदेशग्राही प्रमातुरभिप्रायो नयः, सर्वेषां सामान्यलक्ष-
णम् । नैगमः—धर्मधर्मिणोर्विवक्षणं ते [१] नैगमः, 12
इति लक्षणम्; चैतन्यमात्मनि । सामान्यमात्रग्राही
सद्वहः; नैतन्न तन्न, न विशेषः । सद्वहसद्वहोत्परा-
मशो व्यवहारः; यत् सत् तद् द्रव्यम् । पर्याया-
र्थिकः—त्रिकालकौटिल्यवैकल्पिक ऋजुसूत्रः; सम्प्रति 16
सुखादिरेव । ध्वनेरर्थस्य भेदः शब्दनयः; इन्द्रः शक्रः
पुरन्दरः । पर्यायभेदतो भिन्नमर्थं प्रकाशते ममभि-

२ “ भिन्न भिन्नमर्थं प्रकाशते न सन्नभिः ” इति क-पुष्पकः ।

रुदः; इन्द्रनादिन्द्रः । स्वप्रवृत्तिनिर्वृत्तात्मभूतक्रिया-
प्रवर्त्तकमेवम्भूतनयः, यथेन्द्रनमनुभवन् इन्द्रः । इति
सङ्क्षेपतः सप्त नयाः ।

4

नयाभासनिरूपणम् ।

अथ नयाभासाः । नैगमाभासा यौग-
[यौग-?] वैशेषिकाः । सद्ब्रह्माभासोऽद्वैतवादी ।
व्यवहाराभासश्चार्वाकदर्शनम् । अथ पददर्शन-

8 प्रमाणानि । यथोक्तम्-

“चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं, सशब्दं
तद् द्वैतं पारमर्षः, सहितनुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।
अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्
12 साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टोऽस्पष्टतश्च ॥१॥”

॥ “जैनं साद्वयं तथा धौद्वं मीमांसकमथापरम् ।

लौकायितकमौलूक्यं पट्टेता दृष्टयः स्मृताः ॥”

1 “योगा वैशेषिका ” इति क-पाठ ।

+ इदं पत्रं खनाकराजताटिकादिषु दृश्यते ।

॥ इदं पत्रं प्रमेयरत्नकोशे पट्टमेवेन पृ० ७२ वर्तते ।

जैनस्याष्टादशदोषरहितोऽद्याध्यसिद्धान्तसैलो-
 क्यपूज्यः केवलज्ञानी + देवाधिदेवः । सर्वसङ्गपरि-
 त्यागी पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः । धान्त्यादिदशविधो
 धर्मः । सम्यक्तन्त्रमूलद्वादशव्रतधारक *उपासकः । 4
 पद्मद्रव्यम् । सप्त तत्त्वानि । ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्म-
 विप्रमोक्षो मोक्षः । इति जिनशासनाऽऽम्नायः ।
 इति श्रेयःश्रेणयः ॥

ग्रन्थकारप्रशस्तिः ।

8

शैलाशुगलभूषाब्दे पो—[मो० ?] ज्वलप्रतिपदिने ।
 जैनी सप्तपदार्थीयं प्रमाणनयनिर्मिता ॥ १ ॥
 यशःसागरशिष्येण सागरेण यशस्वता ।
 विचारसागरोद्बोधसिद्धये श्रुतसम्मता ॥ २ ॥

12

इति जैनी सप्तपदार्थी पूर्णा ।

१ " इति श्रीतपगच्छीमण्डितश्रीयश सागरगणेशिष्यप—
 यशस्वत्सागरविशेषिनेय सप्तपदार्थी प्रसफूर्तिभावमगमभत् ।
 संवत् १७५८ वर्षे समुद्रयपुरवरे श्रीजयसिंहराजे " ॥
 इति क-पुस्तकेऽधिक दृश्यते ॥

+ अर्हन्-तीर्थंकर ।

* धाद — धावन् ।

અર્હમ્.

જૈની સમપદાર્થી

તે ઉપર નોટો અને વિચારણા.

❧ (A) ❧

(૧)

પૃ૦ ૩ પકિત ૨ સ્વાદ્વાદ પરતુમા રહેવા મહાવિત અનેક ધર્મો (ગુણો) તુ, જૂદા જૂદા દેશમળ અને અનસ્થા આદિની દૃષ્ટિથી, પ્રતિપાદન કરનાર સિદ્ધાન્તુ" નામ સ્વાદ્વાદ છે ('એકસ્મિન્ ધર્મિણિ સાપેક્ષરીસ્યા નાનાધર્મસ્વીકાર સ્વાદ્વાદ') 'સ્વાત્' એ સરકૃતનો અન્ય છે નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત્, સારો-અગમ, વાચ્ય-અવાચ્ય, વિગેરે અનેક વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો એ 'સ્વાત્' શબ્દનો અર્થ છે તેનો વાદ—કહેતુ તે 'સ્વાદ્વાદ' કહેનાય

સરકૃતને નહિ જાણનાર કે અપૂર્ણ જાણનાર લોકો 'સ્વાત્' શબ્દનો અર્થ 'શપદ-પણુ કરીને' એવો મ દિગ્ધ અર્થ કરી સ્વાદ્વાદને ધર્માર્થ ગીતે નહિ સમજવા-અમમ્તવવની જૂન કરે છે સ્વાદ્વાદ એ પૂર્ણ અને સમદૃષ્ટિ નામ છે ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરના આગે અને જગતના વિચારોનો વિરોધ સમાનવા આગે આ એક અપૂર્વ

મિદાન છે એ સિદ્ધાન્તને યથાર્થ ગીતે જાણનાર વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ રહેતી અનેક-તમામ ધર્મોનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે ગમે તેવા વાધા ભરેલા શાસ્ત્ર-વિવાદોનો ઉત્કલ સ્પાહાદયી આણી સમય છે તેથી આનું મીઠું નામ 'અનેકાન્તાવાદ' પણ છે જોતોમાં એ વિષયના મેડો અર્થો છે પણ વર્તમાનમાં તેના ઉડા અભ્યાસીઓ વિગત છે જાણી ધર્મોનો અમનન્ય કરવા-તથા સાચું તત્ત્વ જાણના માટે ફરકે આજ્ઞાનું અનનબન તેવું જોઈએ

(૨)

૩-૪ વિજ્ઞાન અહિં વિજ્ઞાન સારસ્વ નો અર્થ એમતો નથી, એના બે વિજ્ઞાનસર્વસ્વ૦ પાઠ ઠીક લાગે છે

(૦)

૦-૭ વૈની વાજ્ઞ જેન વાણીએટને શુભચાન જેન સિદ્ધા તની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનમય કે જ્ઞાન દેનારી માધ દેવતાની વિશિષ્ટ દેવી નથી તીથમરના વાણીને ન (જ્ઞાનજ્ઞાન અથવા વાણીવાળા શાસ્ત્રને) જોતો 'સુન્દરવતી' મ્હે છે તેથી આ અર્થના કર્તાએ મ ગમમાં તેની ઉપામના-મુનિ કરી છે

(૪)

૪-૭ અસ્તિકાય અહિં અસ્તિ અને કાચ એમને શબ્દો છે અસ્તિ નો અર્થ પ્રદેશ (ભાગ) છે પ્રદેશ એટલે જોના બે ભાગ ન થઈ શકે એવો નનામાં નાનો ભાગ અને-કાચ નો-અર્થ-શાય છે જશ્યો-અમૃદ્ધ અર્થાત્ જે-અનેક પ્રદેશોના જશ્યો હોય ત્યાં અગ્નિમય શબ્દ વપરત્ય-એ પ્રજામાં તે નથી ગા તેમાં અગ્નિમય શબ્દ વપાય નહિ

(૫)

૭-૫ ચૈતન્યસ્વરૂપ.....ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ (ધર્મ) છે. ન્હાનામાં ન્હાના-નિગોળના જીવમાં પણ જ્ઞાનની માત્રા થોડા ધણા અંશે જરૂર હોય છે. જે તે ન હોય તો તે સિવાય પોતાના આહારાદિ લેવાની ક્રિયા તે સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે નહિ. મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થએલો હોય છે. નૈયાયિકો જ્ઞાનને આત્માથી તદ્દન જૂદું પણ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલું માને છે, એટલે કે જ્ઞાનને આત્માનો સ્વભાવ (ધર્મ) નથી માનતા. તેના વિરોધ માટે આ વિરોધણુ અપાયું છે. સાંખ્યો આત્માને અકર્તા, અમોક્તા, અને અવરિણામી માને છે. (જૂઓ-સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી). નૈયાયિક વિગેરે આત્માને મર્ત્ય વ્યાપક અને એકરૂપ (નિત્ય) માને છે. (જૂઓ-મુક્તાવલી). અદૈત વેદાન્તી બધા આત્માઓને એક જ 'બ્રહ્મ' માને છે. એ બધી કલ્પનઓનો વિરોધ કરવા આત્માને માટે આ બધાં વિરોધણુ જૈનોએ આપ્યાં છે.

(૬)

૭-૧૭ દશ પ્રાણ...પાય ઇન્દ્રિય, મન, વચન, કાય, આમેઅહવાસ અને આયુષ્ય, એ કુલ દશ પ્રાણ છે. (જૂઓ-નવતત્ત્વ. ગાથા ૭ મી). આ દશ પૈકીના ચાર પ્રાણ તો ઓઠમાં ઓઠા દોષપણ સંસારી જીવને હોયજી. પર્યાપ્તિ પૈકીના ધણાખરા બેઠ પ્રાણમાં પણ ગણાવ્યા છે. તો તેમાં શો બેઠ છે ? એના ઉત્તરમાં મમજવાનું કે પર્યાપ્તિ એટલે નિષ્પત્તિ, તે પ્રાણોને ધકે છે, એટલે તે કારણ છે અને પ્રાણો કાર્ય છે. કર્મ યુક્ત-સંસારી જીવના આ દ્રવ્ય પ્રાણો છે. ભાવપ્રાણો તો દરેક જીવના જ્ઞાન દર્શનાદિ છે. જે જીવમાત્રમાં દબેલાં હોય છે, એટલેજ જ્ઞાનાદિ એ જીવનું અસાધારણ લક્ષણ છે.

(૭)

૮-૨ નિત્ય ... ' પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ ન થવો ' એ નિત્યનું લક્ષણ છે (' સદ્ગત્વાડવ્યય નિત્યમ્ ') જ્ઞાનવાન આત્મા તરીકે બધા જન્મ અને અવસ્થામાં આત્મા સરખો છે, એટલે કે કોઈ પણ સ્થળે આત્માનું ચેતનાવસ્તવ મૂળ સ્વરૂપ નષ્ટ થતું નથી. તેથી મૂળ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે

આત્માની માથે દૂધપાણીની જેમ ગાઠ સબધ ધરાવનાર (જૂઓ લગવતી મન.) શરીર વિગેરેના રૂપાન્તરો-ફેરફારો થાય છે. એકના વિનાશ અને બીજાના ઉત્પાદમાં નવાજૂતાપણું અનુભવાય છે એ બધા અત્માના જ પર્યાયો (રૂપાન્તરો) કહેવાય, એ દૃષ્ટિએ ' આત્મા અનિત્ય છે ' એમ કહેવામાં પણ કશો બાધ જણાતો નથી. દાખલા તરીકે-મનુષ્યનો આત્મા દેવગતિમાં જન્મે, તો મનુષ્યનું રૂપ, જન્મ, વય, સુખદુઃખ ભોગ વિગેરે બધું બદલાયું-નષ્ટ થયું; તેથી મનુષ્યઆત્માનો બ્યય-વિનાશ થયો. દેવનું વય, જન્મ, રૂપ, સુખદુઃખ, ભોગ વિગેરે બધું નવું થયું, તેથી દેવરૂપે તે આત્મા ઉત્પન્ન થયો. કહેવાય જ્યારે જન્મે જન્મોમાં આત્મવ્યક્તિ તો તેની તે જ (જ્ઞાનવાળી) રહી, તેથી પર્યાય-અવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને મૂળ સ્વરૂપથી આત્મા નિત્ય એટલે કુદ કર્યો કેવળજ્ઞાન જેવી વસ્તુમાં પણ સન્મતિચક્રચક્ષુ ઉત્પાદ, બ્યય અને કૌલ્ય ધરાવવાનું કહે છે (જૂઓ-બીજા કાન્ડની ૪૫ અને ૩૬ મી ગાથા) મુક્તાવસ્થામાં પણ ઉત્પાદાદિ ધટે છે, તે વાત તો અથમા આગળ સિદ્ધત્વનિરૂપણ માં અચકાર જ (પૃ ૮) લખે છે. મતનમ કે જગત્પત્ની તમામ ચીજોમાં ઉત્પાદાદિ ધરાવી શકાય છે કારણ કે તે વસ્તુનું લક્ષણ જ છે (' ઉત્પાદવ્યયધૌન્યયુક્ત સત્ ' તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૨૯) એથી જ બધે સ્થળે સ્થાદ્વાદની સિદ્ધિ થાય છે.

(૮)

(૯-૪ સાકાર જોમા વસ્તુનો વિશેષ આકાર વિગેરે સ્પષ્ટ જણાય તે જ્ઞાન સાકાર (આમ-સહિત), અને જોમા વસ્તુના વિશેષ આકાર વિગેરેનું જ્ઞાન ન થાય તે નિરાકાર (નિર્-આકાર-આકાર વગરનું) છે. ' સામ-ઉપયોગ ' એટલે-વિશેષ-જ્ઞાન અને ' નિગાહ-ઉપયોગ ' એટલે દર્શન-તદ્દન સામજ્ય જ્ઞાન આ અને ઉપયોગના બાર પ્રકારો પ્રેક્ષા મતિ શ્રુત, અવધિ, મન પ્રધાન અને-વેળ, એ આપ જ્ઞાન-અને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન, એ ત્રણ અજ્ઞાન મળી આ સાકાર-ઉપયોગ (જ્ઞાન)ના, તથા અશુદ્ધદર્શન, અવધિદર્શન અને-કેવળદર્શન એ ચાર નિરાકાર ઉપયોગના પ્રકારો કહેવાય. મુક્તાવસ્થામાં તો-આ જ્ઞાનમાંથી ફક્ત-કેવળજ્ઞાન અને-વેળ-દર્શન જ-હોય-છે.

પર આમ-પ્રકારના જીવો મોક્ષ મેળવવાના અધિકારી છે એ દૃષ્ટિએ મોક્ષના પંદર લેવેલા કલા કે મુક્તાવસ્થામાં વ્યક્તિત્વ-સંખ્યા સિવાયનો-બીજો કોઈ જાતનો એકમાત્ર રહેતો નથી, કારણ કે ત્યાં બેદનું કોઈ પણ કારણ (કર્મ) રહ્યું નથી.

મુક્ત જીવો જોના અવસ્થાએ-છેડે જઈને રહે છે તેઓને જૈનો ' સિદ્ધ ' કહે છે. લોક પત્રી-મતોકમાં ધર્માગ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નથી એટલે ત્યાં મેળની ગતિ કે સ્થિતિનું માધન નહિ હોવાથી આત્મા અતોકમાં જઈ કે રહી શકે નહિ, એ જૈનસિદ્ધાંત છે. છતાં કેટલાક નવા અને જૂના જૈનેશ્વર પંડિતોએ ' જૈનોના મુક્ત જીવો કમેશ્વર આગળ ને આગળ મંદિ કર્યા કરે છે-નિત્ય દોષા જ કરે છે ' (જૂઓ-અકૌલ નિહિત્ર-ય) એમ પૂર્વપક્ષ કરી જૈનધર્મનું ખડન અને ઉપદાસ્ય કયું છે-કરે છે તે તેમની મોટી ભ્રાન્તિ છે. મતલબ કે જૈનધર્મ

તેવું માનતો જ નથી. એમ હું મારી લાંબા કાળની તપાસથી કહું છું. તમામ ક્રોધોનો મૂળથી ક્ષય થવા પડી શરીરમાંથી છૂટી ('કૃત્સ્નવર્મક્ષયો મોહઃ' તં ૧૦-૩) મુક્ત જીવ બહુ જ દુઃખ સમયમાં ઊર્ધ્વ શોકના અગ્ર ભાગમાં જામીને રિયર ગ્રે છે. ('તદનન્તરમૂર્ધ્વમદ્વચ્છતિ કાસ્ત્રોજાન્તાત્' તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ભાષ્ય ૧૦-૫) એમ જોઈનેના બધા સંપ્રદાયોનું માનવું છે. આ સબધમાં ન્યાય અને વેદાન્તના મહાન વિદ્વાન કાશીનાથ શ્રીયુત પંડિત રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રીજીની આયેના મહારા પત્રવ્યવહારમાં નેમણે અને જણાવેલું કે- 'પ્રાચીન વૈદિક વિદ્વાનોએ કયા આધારે તેવો પૂર્વપક્ષ દરી ખંડન કર્યું છે તે મહારા જાણી નથી માટે હું એ વિષે કંઈ પણ કહી શકું નહિ.' વિદ્વાનોએ તો અમુક દર્શનકાર શું માને છે, એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ તેના ખંડન મંડનમાં ઉતરવું જોઈએ.

(૪)

૯-૧૬ સ્વન્યદેશપ્રવેશ.....અવધવો-પરમાત્મજોનો મોટો જશ્યો-પશુ-તે સ્કંધ. સ્કંધનો અમુક ભાગ તે દેશોમાં અને સ્કંધ-(જશ્યો) સાથે જોડાઓનો નાનામાં નાનો કે-જોના બે ભાગ ન થાય તેવો અસ તે-પ્રદેશ કહેવાય છે. જ્યારે સ્કંધ એટલે જશ્યોથી પ્રદેશ જૂદો પડે ત્યારે-તે પ્રદેશનું જ નામ 'પરમાત્મ' કહેવાય છે, તેથી પુદ્ગલના ચાર ભેદો થાય છે. જ્યારે ધર્મ, અધર્મ, આક્રમ અને જીવસ્તિકાયના પ્રદેશો મૂળદ્રવ્ય-અવધવીથી કદી પણ વિખૂટા પડતા નથી, માટે તે ચારે ના ત્રણ ત્રણ ભેદ જ છે. કેમકે આ ચારે દ્રવ્ય અરૂપી સબદ્ધ અને વ્યાપક છે. પુદ્ગલ (જડ) ના પ્રદેશો જૂદા થઈ શકે છે. જૂદા પડેલા પ્રદેશોનું નામ 'પરમાત્મ' કહેવાય. પરમાત્મ એ એક ઝીણામાં ઝીણો પદાર્થ અને જડચીજનું છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ છે. પુદ્ગલનો-સ્વભાવ વધતું, ઘટતું,

પૂર્ણ થવું, નવું જન્મ થવું વિગેરે-છે. પરમાણુ-અને તેથી-અનેક દ્રવ્યકદિ-સ્કંધ એ બંને : પુદ્ગલ-કહેવાય છે. (તત્ત્વાર્થ ૫-૨૫, તથા જગત્તી સૂત્રની ટીકા ચતક ૧ ઉદ્દેશક ૪). પુદ્ગલનો સ્કંધ બેથી-છઠ્ઠાં અનતાનંત પરમાણુનો-હોઈ શકે છે, ન્યારે બીજા દ્રવ્યોનો સ્કંધ નિધનાકારનો જ-હોય છે.

સાંખ્ય દર્શન પૃથ્વીને ગન્ધન-માત્રા-પ્રકૃતિનો એક ભેદ) જન્ય માને છે. (જૂઓ-સાંખ્યનસ્વકૌમુદી કારિકા ૩). અધિકાર અને છાયાને નૈયાયિક દર્શન તેજ-આત્મપનો અભાવ માને છે. (જૂઓ-મુક્તાવળી). તેમ પૃથ્વી વિગેરેમાં સ્પર્શ, વર્ણ, રસાદિ બધા ગુણો માનતા નથી બૌદ્ધો આત્માના અર્થમાં પદ્મગલ સખ્દ વાપરે છે, તેથી પ્રત્યક્ષ કથુ છે કે ' મૂર્તિમન્ત. પુદ્ગલાઃ સ્પર્શવર્ણરસગન્ધવન્તથેતિ ' ' પુદ્ગલો મૂર્તિ અને સ્પર્શોદિવાળા છે. ' તથા ' તતઃ પૃથિવ્યાતપ...' પૃથ્વી તડકો અધાર, પ્રકાશ, છાયા વિગેરે પુદ્ગલના રૂપાન્તરો છે " (૫. ૭-૧૬) જગત્તી તમામ નાની મોટી ૩પી જડ ચીજોનું મૂળ કારણ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ છે અને પરમાણુ સ્વરૂપથી કદી પણ નષ્ટ નહિ થતું હોવાથી તે નિત્ય છે. ન્યારે સ્કંધ રૂપ પુદ્ગલમય કારણપણું અપેક્ષિત છે. કાર્યપણું નિશ્ચિત છે. ઉત્તરના સ્કંધ (જડ્યા) નું પૂર્વસ્કંધ કારણ છે. પરંતુ પૂર્વના પરમાણુ અથવા પોતા કરતાં નાના સ્કંધોથી મોટો સ્કંધ ઉત્પન્ન થયો હોય કદી તે કાર્ય છે. તેથી સ્કંધ અનિત્ય કહેવાય છે. જૈનસાત્તકારોએ પુદ્ગલના આદ્ય પ્રકારો માન્યા છે. જેમાં જગત્તી તમામ ચીજો, કર્મ, બાધા, મન વિગેરે રૂપીપદ્ધતિના મમાવેશ સાથે છે. જૈન, નૈયાયિક, વૈદ્યિક અને બૌદ્ધો ૩પી બોનિક જગત્તી છેત્તુ કારણ પરમાણુ માને છે, ન્યારે સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના બધા મપ્રદાયો પ્રકૃતિ માને છે, તેથી તેઓ પ્રકૃતિવાદી કહેવાય છે.

૧૦-૫ ધર્મદ્રવ્ય ..જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને મળેલા કે જુદા જુદા પોતપોતાના સ્વભાવમુજી ગતિ કરતા હોય તેમા મદદ રૂપે ગતિમા સહાય કરનાર જે નિમિત્ત રૂપ પદાર્થ તેનું નામ છે ધર્મદ્રવ્ય-ધર્માસ્તિકાય તેમ પોતાના સ્વભાવથી જ સ્થિરતા કરતા જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિમા જે નિમિત્ત રૂપ દ્રવ્ય તે છે અધર્મદ્રવ્ય-અધર્માસ્તિકાય અહિં ગતિથી હાલવું, ચાલવું, ચડવું ઉતરવું, ફરવું, ગોળ ફરવું, વિગેરે શરીરની તમામ જાતની ક્રિયા સમજવી તેમ સ્થિતિથી શરીરની તમામ ક્રિયાઓનો અભાવ સમજવો આ બંને દ્રવ્યો નિત્ય, સ્થિર, સંપૂર્ણ સોદાવ્યાપી, અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા છે (ભગવતી સૂત્ર શતકે ૨, ઉદ્દેશકે ૧૦ માં એ વિષે સારી ચર્ચા છે)

કેટલાકે લોકો આ બંને દ્રવ્યોને ધર્મ-પુણ્ય અને અધર્મ-પાપ તરીકે માને અને મનાવે છે, પણ જૈનસિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ એ તેમની આન્તિ છે દરેક કાર્યમા ઉપાદાન (મૂળ) કારણ-અસાધારણ કારણ બિવાય નિમિત્ત કાર્યની પણ અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે નિમિત્ત કારણ બિવાય પ્રાપ્તિ કાર્ય બિદ્ધ થતુ નથી એ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ (૧૧૩) ગતિ અને સ્થિતિ કરે, તેમા ઉપાદાન કારણ તો તે પોતે જ છે, પણ તેમા નિમિત્ત કારણ કાણુ ? તે માનવુ તો પડશે જ. તેથી જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ અને સ્થિતિમા જે નિમિત્ત રૂપ મહાયક કારણ હોય તેનું નામ જૈનદર્શને અતુલ્ય ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય રાખ્યુ છે. વળી જે ગતિ અને સ્થિતિને મર્યાદિત કરવામા પ્રાપ્તિ પણ કાળુ ન માનીએ તો જીવ અને પુદ્ગલ પોતાના સ્વભાવથી ગતિ કરતા પ્રાપ્તિ કાળે સાવ વિખૂટા પડી જશે. એટલે કે એ દ્રવ્ય સોદાવ્યાપી અને બીજી દ્રવ્ય અસોદાવ્યાપી જશે આ આપત્તિને

ટાળવા માટે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિને મર્યાદિત કરવાનું કોઈ પણ કારણ માનવું જોઈએ. અને તે જે કારણ હોય તેનું નામ ધર્મ-ધર્મોસ્તિકાય અને અધર્મ-અધર્મોસ્તિકાય છે. નામ ગમે તે રાખો. નામમા કોઈનો વિરોધ નથી, પણ પદાર્થ તો માનવો જ જોઈએ. આગમ સિવાય તર્કથી પણ તે બન્ને દ્રવ્યો સિદ્ધ થાય છે. અનેકાર્યક શબ્દ હોવાથી ધર્મનો અર્થ પુણ્ય અને અધર્મનો અર્થ પાપ થાય છે ખરો, પણ દ્રવ્ય નિરૂપણના પ્રમગમા તો અહિં ગતિ સ્થિતિમા સદાયક દ્રવ્યોનો જ અર્થ કરવો જોઈએ ‘હરિ’ શબ્દના કૃષ્ણ, ઇન્દ્ર, ઘોડો, વાદરો વિગેરે અનેક અર્થો થવા છતાં કૃષ્ણના પ્રમગમા તો હરિનો અર્થ કૃષ્ણ જ કરાવો અને ઇન્દ્રના પ્રમગમા ઇન્દ્ર જ કરાવો બીજો નહિ

(૧૧)

૧૧-૧૬ નિત્યથ લોકાડકાસપ્રમાણોડસદ્વ્યતપ્રદેશકઃ. . કાળ માટે અહિં લખ્યું છે કે — ‘તે નિત્ય, લોકમાત્ર અને અસખ્યાત પ્રદેશવાળો છે’ આ ઉદ્દેશથી કેટલાકને આશ્ચર્ય થશે અથવા અન્ય-કારની ભૂલ જણાશે. કેમકે અત્યારે આપજ્ઞામદ આવી એકાંત માન્યતા છે કે — ‘કાળ દ્રવ્ય નથી, સમયરૂપ હોવાથી તેના પ્રદેશો પણ નથી’ પણ આશ્ચર્ય લગાડવાની કશી જરૂર નથી. શ્વેત જૈન આગમોમા મુખ્ય- (બેઠ) નપની દૃષ્ટિએ કાળને પણ દ્રવ્ય માન્યું છે. જેમ — ‘ક્ષતિ જ મંતે ! દવ્વા વળ્લતા ? ગોવમા ! જ દવ્વા વળ્લતા, તં જહા-ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, અદ્દાસમણ’ ભગવાન મહારીરને પુછ્યું કે — કેટલા દ્રવ્યો છે ? ત્યાં તેઓએ કહ્યું કે — ‘હે ગૌતમ ! છ દ્રવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે — ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ અને કાળ’

કાળને દ્રવ્ય માનવાવાળાની યુક્તિ છે કે — ‘દૃઢશુવાનપણ્યનુ’સાન, કાળકૃત

પહેલા પછીનું જ્ઞાન, સાથે અને ક્રમનું તથા બેલા મોડનું જ્ઞાન આપણને થાય છે એનું નિમિત્ત કારણ કદાચ હોવું જોઈએ. તે નિમિત્ત કારણ કાળ મિવાય બીજું ધરતું નથી, માટે કાળને દ્રવ્ય માનવું જોઈએ.

હાથ તથા પૂર્વકાળને લીધે વૃદ્ધ-મોટા, પહેલા, જલ્દી વિગેરેના વ્યવહાર થાય છે. તેમ દુઠ્ઠા તથા પાછળના કાળને લીધે જુવાન-નાનો, પછી, મોડું વિગેરે કહેવાય છે અને તેથી આપણને તેવું જ્ઞાન થાય છે. કસાક, દિવસ, મહિના, વર્ષ, ઋતુ, જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિગેરે વ્યવહારનું કારણ પણ કાળ પદાર્થ જ છે. 'એકાન્ત રીતે કાળ દ્રવ્ય નથી' એમ જૈનો કહી શકે જ નહિ. અને તેથી પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માની ત્રણે કાળમાં તેના અનન્ત મમય-પર્યાયો હોવાથી તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું તથા યુણ્યપર્યાયયુક્તપણું પણ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની મોટી દીકામાં (પ-૪૮, પૃ. ૪૩૧) ધરાવ્યું છે. તેમ કાળમાં પ્રદેશો અવયવો તથા પરિણામિપણું પણ શ્રીસિદ્ધસેનમણિએ તા. ૨૦. ૨૦. ૨૦ ની દીકામાં સિદ્ધ કર્યું છે. ('સપ્રદેશઃ કાલો દ્રવ્યત્વાદ્, આત્માકાશ-વિવત્, તત્ત્વ-પરિણામ્યપિ-પ્રદેસવત્વાત્-તદ્ભવેતિ....કેવલો ભાવતઃ વિવત્, તત્ત્વ-પરિણામ્યપિ-પ્રદેસવત્વાત્-તદ્ભવેતિ....કેવલો ભાવતઃ સાવયવ એવ' પૃ. ૪૩૪) પ્રદેશો માનવાથી કાળમાં અસ્તિકાયતા પણ માની છે. ('ન-ચેતાવતાઽસ્તિકાયતાપહોતું-શક્યા' તા. ૨૦. ૨૦. ૪૩૪).

મતલબ કે દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માન્યું નથી. જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની માન્યું છે. તેથી દ્વિગંજોજ કાળને દ્રવ્ય માને છે. એમ માની શ્વેતાચાર્યએ વિરોધ કરવાની કશી જરૂર નથી. અથવા અન્યકાર ઉદાર હોવાથી તેમ આ અન્ય સર્વોપયોગી હોવાથી આમાં પહેલા શ્વે. ની અને પછી દ્વિગંજોની એમ બને ૩૬ માન્યના લખી ૩ એમ પણ કહી શકાય.

વર્તના...જ્યારે કાળને નવાન્તરની દૃષ્ટિએ જૂડું દ્રવ્ય માન્યું છે

ત્યારે તેનું કાર્ય, તેનો ઉપકાર વિગેરે બધું તેમાં માનવું જોઈએ. એથી વર્તના વિગેરે કાળનાં કાર્યો બતાવ્યાં છે, અર્થાત્ વર્તનાદિ બીજા પદાર્થો ઉપર કાળનો ઉપકાર છે. વર્તનાનો અર્થ ઉત્પત્તિ, ક્રિયા કરવી, વર્તવું અથવા ગતિ માય છે. ધર્માંસ્તિકાય, જીવ, પુદ્ગલ વિગેરે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી પ્રતિસમય જે કાર્ય કરે છે તેમાં ઉપાદાન કારણુ તો તે પોતે જ છે પણ નિમિત્ત (અપેક્ષા) રૂપે પ્રેરણા કરવી તે વર્તના છે અને આવી વર્તના કાળ સિવાય બીજામાં ઘટી શકે નહિ, માટે તે કાળનું લક્ષણ કહેવાય છે. 'અસાધારણવર્તો હિ લક્ષણમ્'.

(૧૨)

૧૨-૪ પુણ્યાશ્રવ...અહિં આશ્રવના બે બેદ બતાવ્યા છે. મુખ્યાદિ અબીષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્તિનું કારણુ તે પુણ્યાશ્રવ, ને તેથી વિપરીત પાપાશ્રવ. પુણ્યાશ્રવ-વિષયમુખ્ય રૂઢને આપનાર હોવાથી આત્મિક દૃષ્ટિએ સોનાની બેડીની જેમ ઉપાધિ રૂપ-હોઈ કરી તે પણ ત્યાજ્ય છે. દ્વિચત્વારિન્દ્રાદેવમિતઃ પૌર્વઃ આ સ્થળે 'પૌર્વ' શબ્દથી પહેલે પુણ્યાશ્રવ સમજવાનો છે. પુણ્ય ૪૨ પ્રકારે બોગવાય છે. માટે તેના બેતાલીસ બેદો છે. (નવતત્ત્વમાં ૧૫ થી ૧૭ મી ગાથા મુધી તે ૪૨ બેદો બતાવ્યા છે). પાપનું કળ ૮૨ પ્રકારે બોગવાય છે માટે પાપઆશ્રવના ૮૨ બેદો છે. (નવતત્ત્વ ગાથા ૧૮ થી ૨૦ મુધીમાં) બંનેના આ બેદો કાર્ય હોવા છતાં પુણ્ય અને પાપને બાધવાના કારણે પણ ઘટી શકે છે. એટલે તે કાર્ય અને કારણ બંને કહી શકાય છે.

આગળ ઈલિય કથાય વિગેરેના બેતાલીસ બેદો અંચકારે લખ્યા છે. તે કર્મ બાંધવાના હેતુ હોવાથી આશ્રવ છે. આશ્રવના દ્રવ્ય અને બાવ બે બેદો છે. કર્મનું આવવું તે દ્રવ્યાશ્રવ, અને-આત્માનો કર્મ આબુવા મોખ જે વિચાર ને ભાવાશ્રવ. એવી રીતે-કર્મને બેદવાની

ક્રિયા-કરવી તે દ્રવ્યસંવર. અને આત્માના તેના - સારા અધ્યવસાયો-
વિચારો તે જ્ઞાનસંવર છે, નવે તત્ત્વના દ્રવ્ય બાવ બેદો થઈ શકે છે.

(૧૩)

૧૩-૭ ચારિત્રાણિ.....ચારિત્ર એટલે આત્મિક ક્રિયા. અથવા
આત્માના સ્વભાવમાં તત્ત્વીનતા-સ્થિરતા. તેના બેદો પાચ છે. તે આ
પ્રમાણો:-મામાયિક, બેદોપસ્યાધ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સુક્ષ્મસંપરાય
અને યથાખ્યાત.

(૧૪)

૧૩-૧૨ સકામા.....હ્રસ્વ પૂર્વક સ્વતંત્રાથી તપસ્યાદિ દ્વારા
કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ સકામ નિર્જરા, અને હ્રસ્વ વગર પરા-
ધીનતા કે શૂન્યતાથી કંઈ સહન કરી કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ
અકામ નિર્જરા છે. નિર્જરા એટલે કર્મનું ઝરવું-ક્ષય થવું. તપ વિગેરે
તેના કારણોને પશુ નિર્જરા કહી શકાય છે. નિષ્કામ ઉપાસના, શુદ્ધ
ચારિત્ર વિગેરેનો સમાવેશ સકામ નિર્જરામાં કરી શકાય.

(૧૫)

૧૫-૩ યોગ.....આત્માના સહયોગથી મન વાણી અને શરીરના
વ્યાપારને અર્થિ યોગ કહ્યો છે. (' શરીરવાદ્મનઃકર્મ યોગઃ ' તત્ત્વાર્થ-
સૂત્ર ૧-૧). મનના ચાર, વાણીના ચાર, અને શરીરના સાત પ્રકારના
વ્યાપાર (ક્રિયા) હોઈ કરી ત્રણેના કુલ પંદર બેદો છે. (ભૂઓ. ૬૩૬.)

(૧૬)

૧૫-૬ સતપથપરુવણયા...સતપથપરુવણ્યા વિગેરે આ બધું 'મોક્ષનું'
સ્વરૂપ નથી, પરંતુ મોક્ષ સંજ્ઞાથી સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનું-મોક્ષને સારી

રીતે ઝોળખનાનું આધન (ઉપાય) છે જૈનપરિભાષામા આને દ્વા
પણુ મ્હે છે મોક્ષ મિવાય ખીજ પદાર્થોનું પણુ સ્ફુટ જ્ઞાન આ નવ
સાધનોથી કરાય છે (જૂઓ તત્ત્વાર્થ લાખ્યગીકા ૧-૮) મોક્ષ
છે કે નહિ ? અને છે તો કેવો ? વિગેરે પ્રશ્નો—શ મઓ કરી મોક્ષની
મત્તાનો નિર્ણય કરવો એનું નામ છે સત્પદ્મપ્રશ્ન એ રીતે ૬૫
ક્ષેત્ર વિગેરેથી પણુ મોક્ષનો વિચાર કરી શકાય છે મોક્ષનું સ્વરૂપ તો
બધા મ્મોનો મૂળથી ક્ષય મ્રવો તે છે

(૧૭)

૧૫-૧૪ સમ્યક્ત્વ મમ્યકૃત્વનો અર્થ અર્હિ સાચા તત્ત્વ ઉપર
સાચી શ્રદ્ધા થતી તે થાય છે આ વસ્તુ હોતોના ઉપશમ ક્ષયોપશમ
તથા આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસથી આત્મામા પ્રગટે છે (જૂઓ
તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૧ લો) યોગશસ્ત્રમા આચાર્ય શ્રી હિમચન્દ્ર,
સાચા દેવ ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા થતી તેવો સમ્ય
કૃત્વનો અર્થ કરે છે પણુ વિચારક દષ્ટિએ પહેલો અર્થ મારો લાગે
છે મમ્યકૃત્વ એ આત્માનો મોગે ગુણ છે આત્માની વિમ્બિત દશાનું
એક ચિહ્ન છે આ ગુણ પ્રાપ્ત થતા આત્માને વસ્તુ અને તેના
ધર્મોની સાચી ઝોળખાણ થાય છે અને ઝોળખાણ થયા પછી તે
ઉપર મનનક શ્રદ્ધા—રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે જૈનકુળમા ઉત્પન્ન થનારને જ
આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ આગ્રહ પૂર્વક મ્હી શકાય નહિ તેમ
અન્ય ધર્મ કુળ કે વિદેશમા ઉત્પન્ન થનારને સમ્યક્ત્વ ન જ હોય
એમ પણુ ભાર દધને કહેવાય નહિ આત્મગુણના વિકાસનો પ્રાદ્ય
ધર્મિરો લીધો નથી ક્રાંતન વિચાર પવિત્ર આચાર અને સનન નવ
તનના દૃઢ મરમરોથી આ વસ્તુ મળી શકે છે ત્રૈલોક્ય પ્રયોમા મ્હનું
છે ૨ —સર્વન (મમ્યગ સર્વન) યુક્તિ ઝવ નવા કર્મોથી સિમ્ત થનો

નથી. ' યૌદ્ધો પણુ આને જૂન નામથી માને છે. આનું 'બીજું' નામ સમ્યગ્દર્શન પણુ છે. દોષોનો ઉપશમ વૈરાગ્ય અને આસ્તિકતાવ થવો, તથા તત્ત્વ બુદ્ધિ જાગૃતી વિગેરે એના કૃત્રિમ પરિણામો છે. ઉત્પત્તિ કારણોના ભેદથી ઔપચારિક, ક્ષાયોપચારિક, ક્ષાયિક, વિગેરે એના ભેદો છે. સત્તા રૂપે સમ્યક્ત્વ જીવ માત્રમાં હોય છે, પણ બાહ્ય સાધનોથી અથવા નિસર્ગ (આન્તરિક પરિણામ) થી તેના આવિર્ભાવ અને વિકાસ અમુક જીવોમાં જ થાય છે. તેવા જીવો જૈનશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ ક્ષણ છે, બાકીના અલગ્ય છે. આ બંને અનાદિ કાળથી તેવા જ સ્વભાવવાળા છે. કોઈના કરવાથી થયા નથી. બ્રહ્મ મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય છે. અલગ્ય યોગ્ય નથી. કારણ કે તેનામાં મમ્યકત્વનો આવિર્ભાવ-ઉત્પાદ અને વિકાસ ન જ થઈ શકે એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞોની માન્યતા છે. બહુ જીવો સ્થિતિએ પહેલેથી યોગી, કેવળી અને મુક્ત-જીવો સમ્યગ્દર્શની નદિ-પણુ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. અને તે સાદી અનંત છે જૂઓ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકા.

(૧૮)

૧૬-૩ પ્રમાણ...જેથી વસ્તુ સંપૂર્ણ પારખી શકાય તેનું નામ પ્રમાણ છે. સંપૂર્ણ પારખવાનું કામ જ્ઞાનથી જ થાય, જકથી નહિ; માટે જ્ઞાન જ પ્રમાણ થઈ શકે. વળી તે જ્ઞાન પોતાનો પ્રકાશ પણુ દીવાની પેઠે પોતે જ કરે છે. દીવો જોમ પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરતો ધરમાં રહેલી ચીજોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પોતાની મેજ પ્રકાશિત થતું બીજી ચીજોનું પણુ જ્ઞાન કરે છે. આ સંબંધમાં પ્રકાશિત થતું બીજી ચીજોનું પણુ વિચદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું સ્વાકાશગત્નાકર અને સન્મતિતકમાં ધણુ વિચદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જૈનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મુખ્ય બે પ્રમાણ માને છે. પ્રમાણ વિષે દાર્શનિકોની જૂદી જૂદી માન્યતાઓ છે. તે માટે જૂઓ ૩૦ મું પેજ.

(૧૯)

૧૬-૮ અનુભવકન્દ્રિયાદિ--અને જ્ઞાનના વ્યાપાર --પત્રી આક્રમાં નીપજેતું પરિણામ--ફળ તે અનુભવ કહેવાય. તે સાચો અને જુદો એમ બે પ્રકારનો હોઈ શકે. જેવા પ્રકારની વસ્તુ છે તેવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન થવું તે સાચો--અર્થ અનુભવ કહેવાય. (' તદ્વતિ વસ્તુકારકોઽનુભવો યયાર્થ ') તેનાથી ઉદ્ધટા તે અર્થ--જુદો કહેવાય. અથવા પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જે પ્રતીતિ (જ્ઞાન) તે છે અનુભવ. અને તેજુજ નામ વ્યવસાય છે. જૈનગ્રન્થોમાં સાચા અનુભવને પ્રમાણજ્ઞાન (વ્યવસાય) કહ્યું છે. અને જુદા ખોટા અનુભવને અમારોય (અપ્રમાણજ્ઞાન) કહ્યો છે. સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ સમારોપના બેદો-છે.

(૨૦)

૧૬-૧૪ અનધ્યવસાય.....અનધ્યવસાય એટલે અસ્પષ્ટ-જાણુ જ્ઞાન. (જો કે આ જ્ઞાન જૂદું કે સદિગ્ધ નથી હોતું, છતાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નહિ તેવું સામાન્ય અસ્પષ્ટ હોવાથી તેને સમારોપમાં ઘણવ ક્યું છે.) જૈન ગ્રન્થોમાં (આગમમાદિમાં) આત્મ નામ દર્શન પણ છે. ખાદો આને નિર્વિકલ્પ કહે છે, અને આ જ જ્ઞાન સાચું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ તેમનો મિદાન્ત છે. જૂઓ-ન્યાયમિદુ.

(૨૧)

૧૭-૭ લક્ષણ..... જે ધર્મ ખીજે ઠેકાણે ન મળે તે ધર્મ (ગુણ) ' લક્ષણ ' કહેવાય. લક્ષણના બે બેદ છે. એક તે આત્મ-જ્ઞાન-એટલે દમેયાં વસ્તુ સાથે તદ્દત્તથી રહેનાર. અને ખીજું

અનાત્મમૂલ-એટલે વસ્તુથી ભિન્ન પાવુ તે વસ્તુ માથે જ મળ્યા રાખનારું. 'સ્વપચ્ચયમાયિપયુ' એ પ્રમાણનું આત્મમૂલ કદાચ છે. 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' એમ આ બન્નેના બન્ને પ્રકાર છે.

(૨૨)

૧૭-૧૧ ઉપાદાન...નૈવાયિક વિગેરે આને 'સમવાયિગમ્ય' કહે છે. સદકારિને 'અસમવાયી' અને અપેક્ષાને 'નિમિત્ત' કામજીયા ઓગળે ઓળખાવે છે. 'ઉપાદાન' એટલે મૂળ દ્રવ્ય, જેનાથી વસ્તુ બને છે તે પદાર્થ

(૨૩)

૧૭-૧૪ કાર્ય...માટી વિગેરે મૂળ દ્રવ્યનો જે આકાર (પદાર્થ) તે 'કાર્ય' અને તે આકાર (કાર્ય) નું જે પૂર્વ રૂપ (માટી વિગેરે) છે તે 'કારણ દ્રવ્ય' કહેવાય. મનમગ કે જે ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કાર્ય' અને જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કારણ' છે.

(૨૪)

૧૮-૧ પ્રમાણ...અહિં 'પ્રમાણં દ્વિપ્રમેદં' ને બરોડે 'પ્રવક્ષ્યપ્રમાણં દ્વિપ્રમેદં' જોડ્યો. કેમકે 'સાંખ્યવાદારિક' અને 'પારમર્થિક' એ બન્ને રૂકા પ્રત્યક્ષના ભેદો છે.

(૨૫)

૧૮-૭ મતિમુતી...હિન્દિયો અને મનના મુખ્ય વ્યાપારથી જે જ્ઞાન થાય તે 'મતિજ્ઞાન' તથા ઉપદેશ અને પુસ્તકે થી જે જ્ઞાન ઉપજે તે 'મુતજ્ઞાન' છે. 'મતિ' વર્તમાન વિષયનું જ હોય છે, જ્યારે 'મુતજ્ઞાન' ત્યે કાળના વિષયનું હોય છે. આખ, નાક, કાન

અને મન વિગેરે ઈદ્રિયોની સહાયતાથી આત્માને રૂપાદિ અને મુખાદિતું જે જ્ઞાન થાય છે તે બધું ખરી રીતે તો 'પરોક્ષ' જ કહેવાય. ઇન્દ્રિયો અને મન જડ છે. તે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) સ્વરૂપ આત્માથી પર-જૂદાં છે એટલે પરોક્ષ કહેવાય છે. તત્ત્વદષ્ટિથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારમાં આંખ, કાન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું રૂપાદિતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મનાય છે, તેમ નૈયાયિક, વૈશેષિક, યોશ્વ અને સાંખ્યાદિ દર્શનો પણ પ્રસ્તુત જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માનવા લાગ્યા તેથી શ્રી-ઉમાસ્વામિ પછીના જિનભદ્રકમાધ્યમણ, કેવલાચક, હુરિભદ્રમુરિ વિગેરે જૈનસંપ્રદાયે આ પરોક્ષ જ્ઞાનને ' સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ' તરીકે માન્યું છે. ' સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ' એટલે વ્યવહારિક દષ્ટિથી-લૌકિક પ્રત્યક્ષ.

(૨૬)

૧૮-૧૭ ચારણા... પાદ કરી શકાય તેવું જ્ઞાન. ધારણ કરવું તેવું નામ ' ધારણા '. નિશ્ચિત જ્ઞાનતું નામ ' અવાય ' છે. (તત્ત્વાર્થાદિમાં ' અવાય ' લખ્યું છે) જે અવાય અવિષ્કમા સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન કરવા જેટલો મજબૂત થાય તેવું નામ છે ' ધારણા '. તેના અનંત બેદો થઈ શકે છે. મતસજ્ય કે ધારણા એ અવાયના સંસ્કારોનું વિકસિત પરિણામ છે. નૈયાયિકો ધારણાને ' સંસ્કાર ' કહે છે. પણ તેઓ સંસ્કારને જડ માને છે. ધારણાથી કાળાન્તરમાં સ્મૃતિ-સ્મરણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય છે ' અવિચ્યુતિ ' એ અવાય પછી થનારો ધારણાનો જ એક બેદ છે. આ બધા જ્ઞાનના જ પર્વાયો-આકારો છે. ધારણા વધારેમાં વધારે અસંખ્ય વર્ગો સુધી ટકી શકે છે. જૂઓ-વિશેષાવસ્થકમાધ્ય

પ્રત્યક્ષની જેમ પરોક્ષમાં પણ ધારણા થાય છે, અવધાન, કુદપના, તર્ક, મમમ્યાપર્તિ વિગેરેમાં ધારણાની બહુ મોટી મદાયતા છે. વિગળી

કરતા પણ દમરો મજા વેગ આ જાનનો છે. તે યોનાના સ્થાનમાં રહી ગમે નેટલી દૂર ગ્રહ્ય વસ્તુને ક્ષણભાવમાં જાણવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. જ્ઞાનને દયાવનાર વિરોધી પદાર્થ (જ્ઞાનાવગ્મીય કર્મ) ને મનન અભ્યાસ અને તપશ્ચાદિ દ્વારા દૂર કરવાથી દરેકને તેવી યોગ્યતા આપી શકે છે.

(૨૭)

૧૯-૧ મતિજ્ઞાન...મતિજ્ઞાનના દ્વંકાણુમાં ૨૮ અને વિસ્તારથી ૩૩૬ બેદો આ પ્રમાણે છે —દરેક ઇન્દ્રિય અને મનના અવગ્રહ વિગેરે ચાર ચાર બેદો થાય છે. ઇન્દ્રિયો પાંચ અને એક મન એમ કુલ ૭ છે. એને ચારે ગુણતાં યોગીય બેદો થયા. મન અને આખા મિત્રાય આગેના રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને ગ્પર્શ માથે સંયોગ થયા પછી જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનને જૈન પદ્ધતિમાં ' વ્યંજનાવગ્રહ ' કહે છે. યોગીસમાં ચાર ઇન્દ્રિયના આ ચાર બેદ ભમેગતા ૨૮ બેદો થયા. આ ૨૮ બેદોના દરેકના બાહ્ય બાહ્યવિધ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર બાધ્ય ૧-૧૬) વિગેરે બાર બાર બેદો થાય છે તેવા અકૂટીય ને આ બાર સાથે ગુણતા મતિજ્ઞાનના કુલ ૩૩૬ બેદો થયા. આંખાંધિ, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પાગિણામિકી, બુદ્ધિના આ ચાર બેદ પણ મતિજ્ઞાનના જ માનવામાં આવે છે. જુઓ વિ. આ. બાધ્ય.

(૨૮)

૧૯-૨ વ્યંજનાવગ્રહ... ' વ્યંજન ' એટલે ' ઇન્દ્રિયનો વસ્તુ માથેનો સંયોગ ' (અક્ષર) તે સંયોગથી થએલ જ્ઞાન ને ' વ્યંજનાવગ્રહ ' કહેવાય એ પ્રાચીનિક જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન એટલું જથ્થુ જાણુ હોય છે કે ' આ કંઈક ' એવું જ્ઞાન પણ આત્મને સ્પષ્ટ થતુ નથી. આ

જ્ઞાનનો વિકાસ થતા આત્માને ‘કાર્ધક છે’ એવું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. આને જૈનો ‘દર્શન’ કહે છે. તે પછી જે અવગ્રહ-જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ ‘અર્થાવગ્રહ’ છે. અર્થાવગ્રહ પડી જ્ઞાનની સામગ્રી મળતા ધારણા મુધી જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનવિશે મહત્ત્વની વિચાર પૂર્વક ચર્ચા વિશેષાવશ્યકભાવ્ય અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કરી છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાથી જોઈ લેવી

(૨૯)

૧૯-૭ દેવનારક...દેવ અને નરક ભવમા ત્યાના દરેક જીવને જન્મથી જ ‘અવધિજ્ઞાન’ હોય છે. સારા જીવને સમ્યક્ અને ખરામને ‘મિથ્યાજ્ઞાન’ હોય છે. તેમને આ જ્ઞાન મેળવવા ત્યાં કોઈગતનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી તેથી જ તેમનું અવધિજ્ઞાન ‘અવગ્રત્યય’ ભવ-જન્મ કાળજીવાળું કહેવાય છે. જ્યારે મનુષ્ય અને તિર્થ અને તેમ હોતુ નથી. તેઓને તો તપસ્ચાદિ સાધનો દ્વારા અવધિજ્ઞાનને રોકનાર ક્રમેનિ નાશ કર્યાથી અવધિજ્ઞાન સાપડે છે. તેથી કરીને તેમનું (મનુષ્ય અને તિર્થચનુ) જ્ઞાન ‘ગુણગ્રત્યય’ ગુણુગ્રન્ય કહેવાય છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧-૨૩.) ‘ગુણુગ્રન્ય અવધિ સાધુને જ થાય’ એમ આ મૂળ અર્થકારે કહ્યું છે તે તથ્ય જણાતુ નથી. વિશિષ્ટ ગુણોથી ગૃહસ્થ અને તિર્થચ મુદ્દાને પણ આ જ્ઞાન થઈ શકે છે. હા ‘મન-પર્યાવજ્ઞાન તે વિશિષ્ટ સાધુને જ થાય’ એમ કહી શકાય (જૂઓ પ્રમાણુમીમામા ૧-૧-૨૦ સૂત્રની ટીકા, આર્હત મત પ્ર૦ ની આરતિ પૃષ્ઠ ૨૬). અવધિનો અર્થ ‘હદ’ થાય છે. અમુક કાળ કે પ્રદેશની હદ મુધીનું જ્ઞાન તે ‘અવધિજ્ઞાન’. મનથી કરેલ વિચારોનું જેથી નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય તે ‘મન પર્યાવ જ્ઞાન’ કહેવાય આ બનેમા ઇન્દ્રિય વિગેરે જાણ સાધનોની જરૂર પડતી નથી તેથી તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે

‘યતિ’ શબ્દ (પૃ ૧૯-૮) ની જગ ‘યતિન્’ શબ્દ પણ સાધુનાયક છે જૂઓ હૈમકેય

(૩૦)

૨૧-૧૬ પ્રતિજ્ઞા નૈયાયિકો પ્રતિજ્ઞા રિગેરે પાચ અવયવોને અનુમાનના ખાસ અંગો માને છે તેઓને એવો આગ્રહ છે કે - ‘ખીજાની મામે અનુમાન કરતા આ પાચે અવયવોનો પ્રયોગ ચોક્કસ કરવો જ જોઈએ જો ન કરાય તો ‘ન્યૂન’ નામનું નિઘણસ્થાન (વાદમા પરાજય પમાડનારો એક દોષ) થાય છે’ હિતમચ્છતમેનાપ્યવયવેન ન્યૂનમ્’ (ગૌતમનું ન્યાય દર્શન, પાચમો અધ્યાય ખીજી આશ્લિક). જૈનો નૈયાયિકોના આ આગ્રહને વખોડી કાઢે છે જૈનોનું કહેવું છે કે-પરાચાનુમાનમા ‘પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ’ના કથનથી જ સામેના માણસને જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તો પછી બાકીના ત્રણ અવયવો માટે આગ્રહો આગ્રહ શા માટે? ‘ધુમાડો હોવાથી આ પર્વત અગ્નિવાગો છે’ આ વ કથથી જ માણસને અનુમિતિ-અગ્નિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે હા જો સામેનો માણસ તદ્દન ભોપ-મૂર્ખ હોય તો કવચિત્ દષ્ટાતાદિનો ઉપયોગ કરનામા વાધો નથી (જૂઓ પ્રમાણ મીમાસા ૨-૧-૩૪)

આ અથમા પૃ ૨૨-૨ મા ‘શુદ્ધીનામવયવસહા’ લખ્યું છે તેમા શુદ્ધિ નો અર્થ સમજાતો નથી કે ધારે છુ કે તેનો અર્થ પ્રતિજ્ઞાદિનું જ્ઞાન હશે

(૩૧)

૨૨-૮ સાડમિમાન્ અર્હિ ‘સ સોડમિમાન્ હોવું નોઈએ

(૩૨)

૨૬-૩ સામાય ‘સામાન્ય એટલે ‘જેનાથી એક સરખું

જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુમા રહેલો ધર્મ અને એક સરખું નામ'. જેમ - 'દાય, પગ, આખ, કાન, વિગેરે અમુક વિશેષતાવાળો મનુષ્ય કહેવાય' એવું જ્ઞાન થયા પછી તેવા લક્ષણ અને નામવાળાને આપણે મનુષ્ય સમજીએ છીએ. સામાન્યના 'ગૌણ' અને 'મુખ્ય' એમ બે ભેદો છે. 'વિશેષ' એટલે 'જેનાથી વસ્તુમા બીજા કરતાં કંઈક ભેદ જણાય-વિશેષ જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુનો ધર્મ'. જેમ-માણસમા પશુ કરતાં હાથ વિગેરેની વિશેષતા છે. પશુમા સિંમ પૂછની વિશેષતા છે. સામાન્ય એટલે 'અન્વય' અને વિશેષ એટલે 'વ્યતિરેક'. આ બંને ધર્મો વસ્તુના જ હોય કરી વસ્તુથી સાવ જૂદા-સ્વતંત્ર નથી. એમ જૈન દર્શન કહે છે; છતાં આ અર્થમાં 'સામાન્યવિશેષો સ્વતંત્રી' (૨૬-૩) 'સામાન્ય અને વિશેષ સ્વતંત્ર છે' એમ લખ્યું છે. જો 'તે મર્વયા જૂદા છે' એવો અર્થ અહિં હોય તો તે જૈન દ્રષ્ટિએ ઉચિત જણાતો નથી. મને લાગે છે કે તેમા લઘીઆની જૂલ હશે. કેમકે અંધકારજ આગળ જતાં શ્રી અન્વયોગ વ્યવહાર સ્થાપના મંજરીના શ્લોક ચોથાનું પ્રમાણ આપે છે, કે જે શ્લોકમા સામાન્ય વિશેષતા વસ્તુથી જૂદા-પણાનું ખડન છે, એટલા માટે આના સંપાદનમાં મેં તે સ્થલે સંક્રાંતિક [?] કર્યું છે. બાકી વસ્તુથી કોઈ દ્રષ્ટિએ ધર્મોને જૂદા માનવામા વાધો નથી.

લૈંગિક નૈયાયિકો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, મમત્વાદ અને અજ્ઞાનથી સામાન્ય વિશેષ ને સર્વથા જૂદા માને છે. સ્થાપના મંજરી શ્લોક ૧૪ ૫૪ ૧૧૧ માં અને વિસ્તારથી વિરોધ કર્યો છે.

(૩૩)

૨૮-૨ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ...અજ્ઞાનનો અભાવ-આયુ' જ્ઞાન. પ્રમાણનો ઉપયોગ થયા પછે જો અજ્ઞાન વસ્તુના વિશ્વનું અજ્ઞાન હોય છે

તે પ્રમાણથી દૂર થાય છે, એટલે 'અજ્ઞાન દૂર કરવું' એ તમામ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું મુખ્ય ફળ અથવા કાર્ય છે. કેમકે દરેક જીવ વસ્તુની ચોક્કસાઈ કરવાને માટે પ્રમાણનો આશ્રય લે છે. અજ્ઞાન નિવૃત્તિ થયા પછી પરંપરા-ગૌણફળમાં અધિકારીના બેઠ્ઠી બે બેઠ પડે છે. એટલે કે વીતરાગને સર્વત્ર સમભાવ હોવાથી વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી તે ઉપર રાગદ્વેષ નહિ થતાં આત્મામાં સુખ અને માધ્યસ્થવૃત્તિ થાય છે. તેથી તેમના પ્રમાણનું બીજું (પરંપરા) ફળ, 'સુખ અને માધ્યસ્થભાવ-ઉપેક્ષા' હોય છે. જ્યારે આપણે (વીતરાગ સિવાયના બધા જીવો) રાગદ્વેષ વાળા હોઈ કરી વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી ઇષ્ટ વસ્તુને સ્વીકારવાની, અનિષ્ટને તજવાની અને જે કાંઈ કામની ન હોય તે વસ્તુ ઉપર ઉપેક્ષા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, તેથી આપણા જ્ઞાનનું બીજું એટલે પરંપરા ફળ વીતરાગના ફળ કરતાં જૂદું છે. દેવ, તિર્થંચ અને નરુના જીવો માટે પણ તેમજ સમજવું. પ્રમાણ 'જ્ઞાન-સ્વરૂપ' છે. અને તેનું ફળ પણ અજ્ઞાનનો અભાવ એટલે 'જ્ઞાન સ્વરૂપ' છે. પણ 'પ્રમાણ' એ 'સાધન' અને 'ફળ' એ 'સાધ્ય' હોઈ કરી બને છે. બિન્ન માનવામાં કશો બાધ જણાતો નથી. ઔદ્ધો પ્રમાણ અને ફળ એ બંનેને સાવ અભિન્ન-એકજ માને છે. પણ તે ઠીક નથી, કેમકે જેમ દીવો પ્રકાશ સ્વરૂપ છે અને તેનાથી પદાર્થો પણ પ્રગટિત થાય છે છતાં 'પદાર્થોનો પ્રકાશ' અને 'દીવો' જૂદાં છે. 'પ્રમાણ' એ પૂર્વકાળમાં હોય છે, અને 'ફળ' પાછળથી નીપજે છે. એટલે એક-કારણ અને બીજું 'કાર્ય' હોવાથી અલગ મનાય છે. એ બંને એક-જ પ્રમાણને થતા હોવાથી 'કથયિત અભિન્નપણ' કહી શકાય છે. તેથી નૈયાયિકો આ બંનેને સાવ જૂદાં માને છે તેમના આગ્રહને પણ જૈનો વખોડી કાઢે છે.

(૩૪)

૨૮-૧૧ સમસમુદ—જૈનોની દૃષ્ટિએ સમુદ્રો અને દ્વીપો (૨૫૯ ભાગ) અસંખ્ય છે. જે એક પછી એક જન્મડીના આકારે વીંટાએલા છે, શિવરાજ નામના એક રાજર્ષિ યથા છે. તેમના અધુરા અવધિજ્ઞાનનાં સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપોનું જ જ્ઞાન ભાર્યું હતું તેથી તેમનું જ્ઞાન ‘અવધિજ્ઞાનાભાસ’ કહેવાય. કેવળજ્ઞાનમાં તો આભાસને સ્થાન જ નથી. પ્રમાણનું સ્વરૂપ, રૂળ, સંખ્યા, તથા હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરેના જે લક્ષણો કયાં છે તેનાથી ઉચ્ચટાં-જૂદાં લક્ષણોનું મમજવું કે કહેવું તે બધું ‘આભાસ’ કહેવાય. આભાસ એટલે ખોટું જ્ઞાન. જેમ પ્રમાણાભાસ, રૂળાભાસ, દૃષ્ટાંતાભાસ, હેત્વાભાસ, ન્યાભાસ વિગેરે.

(૩૫)

૨૮-૧૨ અસિદ્ધવિરુદ્ધ...નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સવ્યભિચાર (અનૈકાન્તિક), વિરુદ્ધ, મત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ અને બાધિત એ પાંચ હેત્વાભાસ માને છે (જૂઓ તર્કસંગ્રહ). જ્યારે જૈનોએ ત્રણ જ હેત્વાભાસ કેમ માન્યા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ‘સત્ પ્રતિપક્ષ’ અને ‘બાધિત’ એ બંનેને; જૈનોએ આશ્વનું લક્ષણ બનાવનાં; ‘અનિરાકૃત’ ત્રિશેષણથી દૂર કર્યાં છે. (‘અપ્રતીતમનિરાકૃતમનીક્ષિત સાધ્યમ્’ પ્રમાણનંબ ૧૦ ૩-૧૪) તેથી આ બેને હેત્વાભાસોમાં ફરીથી જૈનોએ માન્યા નથી. દ્વિગંબરો આર હેત્વાભાસ માને છે. એટલે કે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક એ ત્રણ કરતાં ‘અકિંચિત્કર’ નામનો હેત્વાભાસ જૂરો માને છે. તેનું લક્ષણ તેઓ ‘અપ્રયોજયો દેનુરશ્ચિત્કરઃ’ (ન્યાયદીપિકા પૃ. ૩૨) એ પ્રમાણે કરે છે. મ્હેનામ્બરોએ એવી મુક્તિઓ આપી છે કે તેને ત્રણથી જૂરો માનવાની જરૂર નથી, ઉપર કહેલ તે ત્રણમાં જ બધા હેત્વાભાસો સમાઈ જાય છે. જૂઓ રત્નાકરાવતારિખ ૬-૫૭. પેજ ૧૧૪.

(૩૬)

૨૮-૧૫ અસિદ્ધ્યતુર્વિનયિષા... જૈન ન્યાયની દૃષ્ટિએ તો 'અસિદ્ધ'ના બે જ બેદો છે. એક 'ઉભયાસિદ્ધ' (જે હેતુ વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેને અસિદ્ધ હોય તે) અને બીજો 'વાદી અસિદ્ધ'. બીજા દર્શનવાળાઓએ (નૈયાયિકાદિએ) અસિદ્ધના વિસ્તારની જાણ દેવાથી 'સ્વરૂપાસિદ્ધ' વિગેરે તેના ઘણા બેદો માન્યા છે. તેની સંખ્યા ચોવીસ નહિ પણ પચ્ચીસની છે. જૈનોએ તે બેદોમાંથી જે સાચા છે તેનો સમાવેશ તો ઉપર કલા તે એમાં જ કર્યો છે, ને બાકીના જે હેતુભામ તરીકે નથી ઘટતા તેનું ખડન રત્નાકરરાવતારિકા (જૂઓ ૬-૫૧ સુત્રની વ્યાખ્યા પૃ ૧૦૨ થી ૧૦૯ સુધી) વિગેરેમાં કર્યું છે. એટલે કે 'આ ત્રયમાં અસિદ્ધના ૨૪ બેદો છે' એવો ઉક્તેષ છે; તે બીજાની માન્યતાની દૃષ્ટિએ હોય એમ લાગે છે.

(૩૭)

૨૯-૩ નૈયાયિકૈરુપાધિ... 'અનૈકાન્તિક' ને નૈયાયિકો 'ઉપાધિ' કહે છે, એમ આ સ્થળે કહ્યું છે તે ઘટિત જણાવું નથી. મૂળ વાત એવી છે કે:-જૈનોએ અનૈકાન્તિક હેતુભામના જે બે બેદો માન્યા છે (જૂઓ પ્ર ૧૦ ત ૬-૫૫) તેમાંથી બીજા બેદની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી-રત્નપ્રભસૂરિએ રત્નાકરરાવતારિકામાં 'મૈત્રનો છોકરો હોવાથી તે સ્થામ છે' એ ઉદાહરણને પણ બીજા બેદનું બતાવ્યું છે. તે પછી તેઓએ લા ૬-૫૭ સુત્રની ટીકામાં લખ્યું છે કે:- 'સોપાધિરયમિતિ નૈયાયિકા' એટલે કે 'સ ર્યામો મૈત્રપુત્રત્વાત' આ સ્થળે "તે સ્થામ છે, મૈત્રનો પુત્ર હોવાથી" આ હેતુ 'સોપાધિ' -ઉપાધિ વાળો છે. એટલે જૈનોએ "સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ" નામનો અનૈકાન્તિકનો બેદ માનવો ઉચિત નથી." એવો નૈયાયિકાનો મત બનાવીને; સિદ્ધાન્તી રત્નપ્રભસૂરિએ સચોટ

સુક્રિતથી તે મતનું ખડન ક્યું છે. સોપાધિ હેત્વાભાસને તો નૈયાયિકે અસિદ્ધનો એક પેટાભાગ માને છે. તેનું લક્ષણ પણ તેઓ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કરતાં બહુ કરે છે, (‘સોપાધિકો હેતુર્વ્યાપ્ય-સ્વામિદ્ધઃ । સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વમુપાધિઃ તર્કમંત્રદઃ’), તેથી આમાન્ય ‘અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ’ સાથે ‘સોપાધિક હેત્વાભાસ’ની તુલના થતી નથી. ‘સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ’ સાથે કદાચ તુલના કરી શકાય. આ અંચકાર શ્રી યશસ્વત્સાગરે આમાં અને ‘રૂપાદ્યાદ-મુક્તાવળી’માં તેમ કયા આધારે લખ્યું દર્શો? તે કરી શકાતું નથી.

(૩૮)

૨૯-૭ નય...વસ્તુમાં રહેલ અમુક ધર્મ (ગુણ કે પર્યાય) વિશેના અભિપ્રાયનું નામ ‘નય’ છે. અભિપ્રાય અનેક હોઈ શકે તેથી નયો પણ તેટલા જ થઈ શકે છે. (‘જાયદ્વા વયણરદા તાવદ્વા ચેવ હુંતિ નયવાયા’). સંક્ષેપમાં જૈનશાસ્ત્રકારોએ નયના બે બેદો પાડી તે વિશે મંબીર વિચાર કર્યો છે. બે બેદોમાં એક તો ‘દ્રવ્યાર્થિક’ અને બીજો ‘પર્યાયાર્થિક’ છે. ‘દ્રવ્ય’ એટલે ત્રણે કાળમાં રહેનારૂં મૂળતત્ત્વ (કારણ). તેને ઉદ્દેશીને કરાનો વિચાર (અભિપ્રાય) તે ‘દ્રવ્યાર્થિકનય’ કહેવાય. ‘પર્યાય’ એટલે મૂળતત્ત્વ (વસ્તુ) નાં બદલાનાં રૂપાન્તરો (આકારો કાર્યો), તે મંબીર અભિપ્રાય તે ‘પર્યાયાર્થિકનય’ કહેવાય અભિપ્રાય એ એક જ્ઞાન છે એટલે નય પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

નયના સાત અથવા તેથી વધારે બેદલા બેદો છે તે બધાનો મખાવેશ આ બેમાં થઈ જાય છે; એટલે કે ‘દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના તે બધાય પેટા બેદો છે’ એમ સન્મતિનર્ક શિક્ષામાં (કાઠ ૧ ગાથા ૩) કહ્યું છે. દ્રવ્યાર્થિકનય એ અમેદ દષ્ટિવગે હોઈ કરી વસ્તુની ‘નિત્યતા’ બતાવે છે. ‘મંત્રદનય’ અને ‘વ્યવહારનય’ પણ

એનાજ બેદો છે. (સન્મતિ તર્ક ૧-૪). જૂદા જૂદા કાળ વિગેરે કારણોથી વસ્તુમાં ચતા પર્યાયો એક બીજાથી ભિન્ન હોય છે; તે પર્યાયો સંબંધીનય તે 'પર્યાયાર્થિક નય'. આ નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાય (૩૫) ને જ અહણ કરતો હોવાથી ભિન્ન દૃષ્ટિભાજો છે એટલે તે વસ્તુને અનિત્ય-ક્ષણિક બતાવે છે. પહેલા-દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય 'સામાન્ય' છે અને બીજા-પર્યાયાર્થિકનો વિષય 'વિશેષ' છે. શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરે 'સન્મતિતર્ક'માં 'લખે છે કે:- 'ઋગ્વેદસૂત્ર' એ પર્યાયાર્થિકનયનો મૂળ આધાર છે તથા સખ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય એ ત્રણે પહેલાના ત્રણ, દ્રવ્ય (મૂળતત્ત્વ) નો વિચાર કરતા હોવાથી 'દ્રવ્યાર્થિક નય' છે. અને બાકીના ચાર, વસ્તુના અથવા સખ્દના પર્યાયોની ચર્ચા કરતા હોવાથી 'પર્યાયાર્થિક નય' છે.

આ બધા નયો જ્યાંસુધી પોતપોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાના જ કાર્યમાં તત્પર રહે ત્યાંસુધી તો તે 'નય-સામાન્ય' કહેવાય છે. (વસ્તુના એક દેશ-ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવું એ તેમનું કાર્ય છે.) પણ જ્યારે તે નયો પોતાને જ સ્વતંત્ર રીતે સાચા કરાવી બીજા નયને વખોડી કાઢે ત્યારે તે કદાચહી હોઈ કરી 'મિથ્યાનય-નયાભાસ' કહેવાય છે. જો એક નય પોતાના વિષયનું અમુક દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરતો; વસ્તુના બીજા પક્ષે બધા ધર્મોનું બીજી દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરે તો તેજ નય 'પ્રમાણ' કહેવાય છે. તે પૂર્ણ છે. પ્રમાણ વસ્તુમાં રહેલા બધા ધર્મોનું જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી પ્રતિપાદન કરે છે; એટલે તે પૂર્ણ છે. આ પ્રમાણનું જ નામ 'સ્વાદ્વાદ' કે 'અનેકાન્તવાદ' છે. (જૂઓ અન્યયોગ વ્યંહાનિશિકા ૨૮) પ્રમાણવાક્યને 'સકલાદેશ વાક્ય' અને નયવાક્યને 'વિકલાદેશ વાક્ય' કહેવામાં આવે છે. 'સ્વાત્ત નિત્ય' વિગેરે સમસંગી (સાનભાંગ) પ્રમાણ અને નય બન્નેમાં ઘટાવાય છે.

જૈની સપ્તપદાર્થીમાં આવતાં

ઉલ્લેખો અને તેનાં સ્થાનો.

(અકાનદિક્રમથી)

❧ (II) ❧

- પૃથ ન., ઉલ્લેખ વાંચ્યો. સ્થાનનિર્દેશ.
- ૨૩ અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ । પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકઃ ૪-૯ ।
- ૧૯ અણુગામિવદ્ધમાણય . । કર્મવિપાકકર્મપ્રમથગાથા ૮ ।
- ૯ અશરીરા જીવધના જ્ઞાન-
વર્ણનજ્ઞાલિન ... । (પૂર્ણપદ્યમ્) ... ।
- ૨૮ અસિદ્ધવિરદ્ધાનૈકાન્તિકા-
ત્ત્રયો દેત્વાભાસાઃ .. । પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૬-૪૭ ।
- ૨૩ આકાદ્ક્ષાયોગ્યતાસનિધિશ્ચ-તર્કસમૂહસ્ય શ્વરણહઃ
વાક્યાર્થજ્ઞાને દેતુઃ ... । પૃ૦ ૯૦ ।
- ૨૩ આત્મધવનાદાવિર્ભૂતમર્થસ-
ચેદનમાગમઃ । પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૪-૧ ।
- ૨૬ એઅમિયનાણસત્તી આયત્યા
ચેય દદિ લોઝંતં ... । ધર્મસમૂહનીગાથા ૩૭૩ ।
- ૬ એકવિજ્ઞાતિભાવાઃ સ્યુર્જીવ-
પુદ્ગલયોમંતાઃ ... । (પૂર્ણપદ્યમ્) ... ।

૧૨	કાશ્ય અહિગરણીઆ...	નવતત્ત્વગાથા	૨૨ ।
૨૫	ગાંતૂળ ન પરિચ્છિન્દ્વ...	(પૂર્ણપદ્યમ) ।	ધર્મ સં.
૨૬	ગુણઃ સહભાવી ધર્મો, યથા— આત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશ- ક્ત્યાદિઃ	ગા. ૩૭૧ ।
૩૦	ચાર્વાકોઽધ્યક્ષમેકં ...	(પૂર્ણપદ્યમ) ।	ઇદં રત્નાકરા- વતારિકાદિપુ દૃશ્યતે ।
૨૭	ચિત્રમેકમનેકં ચ ..	ધીતરાગસ્તોત્રમ્	।
૧૪	જં અન્નાણી કન્મં ...	પુણ્યધનકથા	।
૯	જિણ અજિણ ...	નવતત્ત્વગાથા	૫૫ ।
૩૦	જેનં સાહુલ્યં તથા ધૌર્લ્યં...	(પૂર્ણપદ્યમ) ।	પ્રમેયરત્નકોશઃ પૃ. ૭૨ ।
૪	દ્રવત્યદુદુવત્ ...	(પૂર્ણપદ્યમ)	...
૪	દ્રવ્યં પયાંયવિયુતં	(")	...
૨૧	નિશ્ચિતાઽન્યથાઽનુપપત્યેક- લક્ષણો હેતુઃ ...	પ્ર. ન. ત.	૩-૧૧ ।
૧૪	પદ્મં સહાવા બુક્ત્તા (?) ।	નવતત્ત્વગાથા	૩૭ ।
૨૧	પરોપદેશસાપેક્ષં ...	(પૂર્ણપદ્યમ)	।
૨૧	પ્રતિવન્ધપ્રતિપત્તેરાસ્પદં દૃષ્ટાન્તઃ ...	પ્ર. ન. ત.	૩-૪૩ ।
૧૪	મિન્તે સાસણ ...	દ્વિતીયકર્મપ્રત્યગાથા	૨ ।

- २३ यथा चेतनाचेतनयोः । प्र. न. त. ३-६६ ।
- २३ यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं वि-
पत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाऽभावः । प्र. न. त. ३-६९ ।
- २७ यदु (द्यु ?) त्यादाद्यपेक्षातः । (पूर्णपद्यम्) ... ।
- २३ यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समु-
त्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । प्र. न. त. ३-५९ ।
- २८ यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमा-
णेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । प्र. न. त. ६-४८ ।
- २९ यस्यान्यथानुपपत्तिः मन्दि-
हते सोऽनैकान्तिकः ... । प्र. न. त. ६-५४ ।
- १६ याथार्थ्यानुभवः प्रमा ... । तर्कसंग्रहः पृ. ३४ ।
- २३ वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् । प्र. न. त. ४-८ ।
- २३ वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां
निरपेक्षा संहतिः पदं, प-
दानां तु वाक्यम् ... । प्र. न. त. ४-१० ।
- २२ विधिः सद्गङ्गा ... । प्र. न. त. ३-५६ ।
- १६ विपरीतैककोटिनिष्ठहृतं
विपर्ययः ... । प्र. न. त. १-९ ।
- ४ शम्भुः सप्तपदार्थभङ्गिपट-
नामासूत्रयन् जृम्भते ... । कैरवापरकौमुदी ।
- २२ म चतुर्थो-प्रागभावः, प्रध्वं-

- સામાવઃ, इतरेतराभावः,
 अत्यन्ताभावश्च . । प्र. न. त. ३-५८ ।
- ૧૫ સંતપયપરૂપણયા (૦૪- નવતત્ત્વગા. ૪૩, તથા વિશે-
 णया) ... । पावइयकभाष्यगाथा ४०६ ।
- ૧૬ મમઈ (સમિઈ ?) ગુત્તી
 परीसह ... । नवतत्त्वगाथा २५ ।
- ૨૬ સ્વતોઽનુવૃત્તિવ્યતિવૃત્તિ-
 भाजो भाषा न भाषा-
 न्तरनेयरूपाः ... । अ. व्य. द्वात्रिंशिकापद्यं ४ ।
- ૧૬ સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં
 प्रमाणम् ... । प्र. न. त. १-२ ।
- ૨૩ સ્વરૂપાન્તરાત્ સ્વરૂપવ્યા-
 वृत्तिरितरेतराभावः । प्र. न. त. ३-६३ ।
- ૨૩ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયા-
 भ्यामर्थयोधनिबन्धनं शब्दः । प्र. न. त. ४-११ ।
- ૨૨ હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંદ-
 रणमुपनयः .. । प्र. न. त. ३-४५ ।

મૂળ ગ્રંથમાં આવતા કઠિન શબ્દોનો કોશ.

(અકારાદિકમથી).

કઠિન (C) કઠિન

શબ્દ.	અર્થ.	શબ્દ.	અર્થ.
અક્ષપાદ	અવદર્શનના પ્રવર્તક ગૌતમમુનિ. (નૈયાયિકોના ગુરુ).	અવિષ્વગ્માય કોષ દષ્ટિએ અભિ- નપણું, એકપણું. અથા.	
અદૃષ્ટ	કર્મ, આગમ, વામના.	આસ	વિશ્વાસ કરવા લાયક પુરુષ, દિતૈયી, મુરખખી.
અધ્યક્ષ	મત્યક્ષ, વર્તમાનમાં જણાય તે, મુખ્ય.	આમ્નાય	પૂર્વપરપરા, શાસ્ત્ર, મંત્રદાય.
અનુવૃત્તિ	સામાન્ય, અન્યમ, એક-સરખો વસ્તુમાં રહેલ ધર્મ-ગતિ.	આચલી	એક નાનો કાળ, જેમાં અસંખ્યસમય (ક્ષણ) વીતે તેવો કાળ.
અનેકકોટિ	અનેક ધર્મ, વસ્તુના એકથી વધારે પર્ચાય.	આસન્નચન્ કરતો, રચતો.	
અનેકાન્ત	સ્થાહાદ.	આસ્રવ (અધ્રવ)	કર્મ બાધવાતું નિમિત્ત, કર્મબંધન. ધ.
અનેકાન્તિક સામ્ય	સિવાય ખીજે રચલે પણ રહે તેવો હેતુભાસ.	ઈર્યાસમિતિ	દષ્ટિથી બરાબર જોઈને ચાલતું તેવી સારી ગતિ. ઉ.
અયકાદા	જગ્યા, સ્થાન.	ઉપક્રમ	પ્રારંભ.
અયત્તઠ્ય	શબ્દથી નહિ કહેવા યોગ્ય, અનિર્વચનીય	ઉપયોગ	જ્ઞાન, જાણવાની ક્રિયા કરતું સામાન્ય તથા વિશેષજ્ઞાન.
અયિનામાય વ્યાપ્તિ	માથે રહેવાપણું		

उपादान वस्तुनं भूणक्षरण, भूण-
द्रव्य भवतापि कारण.

ઓ. /

औदासीन्य विप्रेक्षा, ઉદાસીનતા,
સમભાવ.

औपचारिक दक्षिण, ગૌણ, અત્તા
ત્વિક.

औलुक्ષ્ય भूषाभक्तिभूषणी,
वैशेषिक दर्शन

કે.

फटक डकुं, ખનોયુ, વધ્ય.

फणभुज् काष्ठाभक्ति, वैशेषिकदर्श-
नना प्रवर्तके

फथञ्चित् कोभदष्टिमे, કોઠરીતે,
ગમે તે પ્રકારે.

फलश धडो.

कुट धર, ધડો, ઝાડ.

कूर्च दाढी, મૂઝ.

करक अधुं, સધળું.

ગ.

गुप्ति भयंदाभा राप्पवु, ગોપ
વડું, રક્ષણ કરવું.

गोचर विषय, રોય, સદ્ય

गौर धोળું, ડગવન.

ચ.

चतुष्टय सा.

चरम છેલ્લો, પાડવનો.

चाक्षुष आंखणी जेई राक. ૫ તેવું,
૩૫, ચક્ષુષી ઉત્પન્ન
ચક્ષત જ્ઞાન

चेतना ज्ञान, જુદિ.

चेतन्य ज्ञान, જુદિ, આત્મત્વ.
જ.

जिनपति तीर्थ'ङ्ग.

સ.

जसि ज्ञान'वु', નિશ્ચય કયો,
જ્ઞાન.

ત.

तर्क निवाग, પરામર્શ, પદાર્થ.

तर्क्य विवागकरवा योग्य, વસ્તુ.

तुर्य चोથું.

तृतीय तीજું.

त्रय તથુ.

त्रितय તથુ.

ક.

दर्शन माया पदार्थो'पप माया
શ્રદ્ધા, સામાન્ય જ્ઞાન,
દેખવું

दाक्षिणात्य दक्षिण देशनुं.

दृष्टि दर्शन, મન, આખ.

द्रव्य भूण-વસ્તુ, ક્રિયાદાનગરણ,
અનુભવ પદાર્થ.

દ્વૈત	એ, જોડતું, બેપાણું. ધ.	પ્રમાણ	જેથી વસ્તુ જણાય તે, સાચું જ્ઞાન
ધૂમલેખા	ધૂમાડાની રેખા, ધૂમની પર પરા	પ્રમાણ પ્રમાણ	વસ્તુને પારખનાર આત્મા
ધ્રુવ	નિત્ય, શાસ્ત્રવત	પ્રમાણ પ્રમાણ	પ્રમાણતુ ફળ ઇન્દ્રિય મનઆદિની સહાયતાથી
ધૌન્ય	નિત્યપણું, મૂળદ્રવ્ય.		ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન
ધ્વનિ	શબ્દ, અવાજ. ન.	પ્રમેય	પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય, પદાર્થ.
નિર્જેષ	કર્મના ક્ષયતું કારણ, કર્મક્ષય.	પ્રામાણિક	પ્રમાણને માનનાર કે કહેનાર, આત્મ
નિષ્કલ્પ	જાણવું, નિશ્ચય કરવો. પ.	મદ્	કુમારિક બદ્ધ, મીઠાસક. મ.
પર્યાય	વસ્તુનો ફેરફારવાળો ગુણ કે ધર્મ, રૂપાન્તર, અવરથા	મઠાકાશ	માથુ કે વિદ્યાર્થીઓના રહેવાળું સ્થાન તે મઠ, તેથી ઘેરાયેલું આકાશ તે મઠાકાશ, મઠની જગ્યા.
પારમર્ષ	કપિનમુનિ, તેનું માખ્ય- દર્શન અથવા તેને માનનાર	મદિત	પૂજ્ય
પુરન્દર	ધન્વ	મદાનસ	રસોડું, રાધવાનું સ્થાન
પૌર્વ	પૂર્વતું, પહેલું.	માનસ	મનદારા-મનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, મનમ બંધી
પ્રણતિ	કર્મનો પ્રકાર, સ્વભાવ.	મારણીય	મારવાનું દેશમાં થએલ, મારવાનું.
પ્રતિપદ્	એકમ.	મિષ્ટાન્ન	આત્મા ઉપર ચોટલ ખરાબ પુદ્ગલો, જૂઠું, જૂઠુંપણું, પદાર્થ ઉપર
પ્રત્યક્ષ	ઇન્દ્રિયમન અને આત્મા- થી માફત જાણાય તેવું જ્ઞાન, સ્પષ્ટ જ્ઞાન.		
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન	જૂન અને વર્તમાનનું મિશ્રિજ્ઞાન		

મહર્ષિ	મહાર્થ શ્રદ્ધા નહિ થવા દેનારી અતત્ત્વબુદ્ધિ, અજ્ઞાન.	ઘપ્ત	પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર.
મૃગ્મય	ભે ધરી, ૪૮ મિનિટ જેટલો કાળ.	ઘર્ષ	‘અ’ વિગેરે અક્ષર, રૂપ
મૃત્પિપ્પ	ભારીથી બનેલ.	વાચ	વાણી, સરસ્વતી, જ્ઞાન.
યતિન	મોટો, જોનમાધુ.	ઘાસન્તિક	વમન્તઝડપમાં થએલ.
યુગપત્	એકસાથે.	વિફલ	અપૂર્ણ, અધુરું.
યોગ	મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયા, યોગ દર્શન, આત્મસાધના.	વિપ્રમોહ	મૂળથી ચિનાશ, શૂન્ય.
યૌગ	નૈયાયિક દર્શન અને તેનો અનુયાયી.	વિશેષ	કોઈ પ્રકારની વિશેષતા, નવીનતા, બ્યનિરેક, વ્યાવૃત્તિ, વ્યતિવૃત્તિ.
રજત	ચાંદી, રૂપું.	વિષય	કોઈપણ ધીન, જ્ઞાનથી ભણવા યોગ્ય (પ્રમેય ધરાવે પદાર્થ,) રૂપ, રમ, મધ, શબ્દ, રૂપગી.
રાસન	જીભથી ઉત્પન્ન થએલ સ્વાદનુ જ્ઞાન, રસજ્ઞાન.	ઘીર્ય	આત્મશક્તિ, બળ.
લક્ષ્ય	જેવું લક્ષણ કરવું છે તે, ભણવાયોગ્ય.	ઘ્યતિફીર્ણ	બિન, જૂડું જૂડું.
લૌકાયિક	ચારાકર્ષન, નાસ્તિકવાદ અને તેનો માનનાર.	ઘ્યતિરેફ	સાધ્યના અભાવમાં માધનનો અભાવ.
વન્નવ્ય	શબ્દથી કહેવાય તેવું.	ઘ્યતિવૃત્તિ	જૂઓ વિશેષ.
		ઘ્યવસાય	નિશ્ચય.
		ઘ્યાસિ	અવિનાશ, માધ્ય અને હેતુનો અંખધ.
		ઘ્યાવૃત્તિ	વિશેષધર્મ, વ્યતિરેક.
			૨૧.
		શક્ર	કન્દ.
		શાબ્દ	આગમ પ્રમાણ, શબ્દથી થએલ જ્ઞાન.

શાશ્વત	નિત્ય, સ્થિર.	જે લાગ ન થઈ શકે
શિવરાજર્પિતે	નામનો એક માધુ.	તેવો નાનો કાળ, ક્ષણ.
શુક્તિકા	ધીપ, શુક્તિ.	અપૂર્ણજ્ઞાન, ખોટું જ્ઞાન.
શૈલ	પર્વત.	હમણાં, વર્તમાનમાં.
શૈશિર	શિયાળાની ઋતુમાં બનેલ.	સમ્માર સમૂહ, જથ્થો.
શ્રાવણ	કાનગી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, શબ્દજ્ઞાન.	સમ્યક્ત્વ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ રીતે ઓળખાવનાર આત્માનો શુણ્ણ, તત્ત્વ ઉપર સાચીબ્રહ્મા, સાચાપણું.
શ્રુત	શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્રથી થએલ જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, આપ્ત વાણી.	સહકારિન્ સાથે રહેનાર, નિમિત્તકારણ, સહાયક.
શ્રુતિ	શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્ર.	સહભાવ સાથે રહેવું, સાથેપણું.
	સ.	સાક્ષાત્કારિન્ પ્રત્યક્ષ કરાવનાર, દેખાડનાર, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.
સંકલન	જોડવું, મેળવવું.	સામાન્ય સમાનતા, અન્વય, જાતિ.
સંયોગ	એકબીજાવ્યતું જોડાણ, મેળવુંકરવું, અડવું.	સિતપટ શ્વેતાગ્નિ.
સંનિકર્ષ	મેંડુ મળવું, મંચોગ-સંબંધ.	સિદ્ધ કર્મથી છૂટેલ જીવ, મુક્ત.
સન્નિધિ	પાસે રહેવું, સમીપ.	સુગત ખુદ, જોડકર્મ.
સન્નિમ	પ્રત્ય.	સ્થાણુ ફૂંકું.
સપક્ષ	પક્ષ-(સાધ્યના મૂળ આધાર-) જેવું બીજું જ્ઞાન.	સ્પર્શન સ્પર્શથી થએલ જ્ઞાન.
સસમગ્રી	સાત ભાગા, સાત મેદનો સમૂહ.	સ્પાદાદ અનેક દષ્ટિથી વસ્તુને પારખનાર સિદ્ધાન્ત.
સમય	શાસ્ત્ર, સિદ્ધાન્ત, જેના	૬૦.
		દેત્વામાસ જૂનો દેવ.

મૂળ ગ્રંથ અને સંપાદકીય નોટમાં આવતા ગ્રંથોનાં નામો.

(અકારાલ્પિકમથી).

ॐ (D) ॐ

મૂળમાં	ન્યાયખિન્દુ	
કર્મગ્રંથ	પુણ્યધનકથા	
કેરવાકરકૌમુદી	પ્રતાપનાસૂત્ર	
રત્નાકરાવતારિકા	પ્રમાણુનયતત્વાલોક	
સ્થાદ્વાદમજરી		પ્રસ્તાવના
નોટમાં		
અદ્વૈતસિદ્ધિ	પ્રમાણુમીમાંસા	
અન્યયોગવ્યવચ્છેદકદ્વાત્રિંશિકા	પ્રમેયરત્નકોશ	
કર્મવિષાકકર્મગ્રંથ	ભગવતીસૂત્ર	
તત્ત્વાર્થસૂત્ર		ટીકા
"	ભાષ્ય	
"	"	ટીકા
તર્કસંગ્રહ	મુક્તાવળી	
હંડક	યોગસાત્ત્વ	
દ્વિતીયકર્મગ્રંથ	રત્નાકરાવતારિકા	
ધર્મસંગ્રહણી	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય	
નવતત્ત્વ	વીતરાગ સ્તોત્ર	
ન્યાયદર્શનસૂત્ર	સન્મતિતર્ક	
ન્યાયદીપિકા		ટીકા
	સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી	
	સ્થાદ્વાદમજરી	
	સ્થાદ્વાદમુક્તાવળી	

છાત્રાણામાનુકૂલ્યાય હિમાંશુવિજયો મુનિઃ ।
કૃતવાન્ સતપદાર્થ્યો પરિશિષ્ટચતુષ્ટયમ્ ॥

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.

નંબર	નામ	ભાષા	કર્તા યા સંપાદક	કિંમત
૧	વિજયધર્મસૂરિ સ્વર્ગવાસ પદ્ધી.	ગુજરાતી.	શ્રીવિદ્યાવિ.	૨-૮-૦
૨	ધર્મવિયોગમાળા	સં. કાવ્ય.	શ્રીદિમાંશુવિ.	૦-૨-૦
૩	પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક (મટીક)	સં. ન્યાય	”	૦-૧૪-૦
૪	શ્રાવકાચાર	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૪-૦
૫	વિજયધર્મસૂરિ કે વચનકુસુમ	”	”	૦-૪-૦
૬	”	ગુજરાતી	”	૦-૪-૦
૭	સેઈગઠ ઓફ વિજયધર્મસૂરિ	અંગ્રેજી	ડૉ. કૌઝે	૦-૪-૦
૮	જન્યન્તપ્રબન્ધ	સંસ્કૃત-ગુ.	શ્રીદિમાંશુવિ.	૦-૩-૦
૯	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૪-૦
૧૦	આખૂ (૭૦ ફોટા સાથે)	ગુજરાતી	શ્રીજન્યન્તવિ.	૨-૮-૦
૧૧	વિજયધર્મસૂરિ	”	ધી. ટો. શાહ	૦-૨-૦
૧૨	શ્રાવકાચાર	”	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૩-૦
૧૩	શાણી મુલમા	”	”	૦-૩-૦
૧૪	સમયને ઝોળખો ભાગ ૨ જો	”	”	૦-૧૦-૦
૧૫	” ભાગ ૧ જો	”	”	૦-૧૨-૦
૧૬	એન આઈડીયલમંક	અંગ્રેજી	એ.જે. મુનારાલા	૫-૦-૦
૧૭	મમ્યકન્વર્ટ્રીપ	ગુજરાતી	ઉ.શ્રીમંગલવિ.	૦-૪-૦
૧૮	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	”	”	૦-૪-૦
૧૯	જૈન મમદાર્થી	સં. ન્યાય	શ્રીદિમાંશુવિ.	૦-૫-૦
૨૦	બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન	ગુજરાતી	શ્રીવિ.ધર્મસૂરિ	૦-૩-૦
૨૧	પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકપ્રસ્તાવના	મંસ્કૃત	શ્રીદિમાંશુવિ.	૦-૩-૦
૨૨	ઉત્તરાખ્યયન ભાગ ૪ થો (કમળમંચમી ટીકા)	મં.	શ્રીજન્યન્તવિ.	૩-૮-૦

અગત્યના ગ્રંથો.

સમયને ઝાળખો:—(ભાગ ૧ લો ને ૨ નો) સમાજનાશક રૂઢિચોની સ્થાને બેઠા બળવો જગાડનાર, સમાજના પ્રત્યેક અંગમાં રહેલા સડાને જાહેર કરનાર અને સમાજની ઉન્નતિ માટે-સુધારા માટે સમયના મંદેશનું બ્યુગલ ફૂકનાર લગભગ સાઠ લેખોનો મંત્રદ આ બન્ને ભાગોમાં આપવામાં આવ્યો છે. એના લેખક છે મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી, કે જેમની કલમ માટે જૈનસમાજને પરિચય કરાવવાની જરૂર જ ન હોય. પહેલા ભાગની કિંમત ૦-૧૨-૦, ન્યારે બીજાની છે ૦-૧૦-૦

આખૂ:—(ભાગ ૧ લો) હિંદી કે બંગાળી, ગુજરાતી કે મરાઠી, કાષ્ઠપથ્ય ભાષામાં આખૂ પહોડની સંપૂર્ણ માહિતી અને તમામ દેખાવોના ફોટા સાથેનું જે કાષ્ઠપિથ્ય પુસ્તક બહાર પડ્યું હોય તો આ એક જ છે. આખૂ ઉપરનાં તમામ મંદિરો અને બીજાં તમામ દૃશ્યો અને તેની સાથે સાથે તેનો ઇતિહાસ, તેમજ આખૂની મુલાકાત લેનારાઓને માટે ન્હાનામાં ન્હાની ને મોટામાં મોટી વસ્તુની માહિતી આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે. હિન્દી ભાષામાં પણ છે. લગભગ ૭૫ ફોટાઓ, પાકું બાઇન્ડીંગ સાથે એક બૃહદ્દઅન્ય હોવા છતાં કિંમત માત્ર અઢી રૂપિયા. આના લેખક છે પ્રાચીન શોધ-ખોળના અભ્યાસી મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર:—(કમલમંચમી ટીકાયુક્ત) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો ચોથો ભાગ બહાર પડી ચૂક્યો છે. જેઓએ ત્રણ ભાગો ટપોટપ ઉપાડી લીધા હતા, તેમણે જલદી જ ચોથો ભાગ મંગાવી લેવો. આ ભાગની કિંમત પણ સાડાત્રણ રૂપિયા જ છે. અને તેના મંપાદક પણ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી:—શ્રી વિજયધર્મસરિ જૈન ગ્રંથમાળા.
હોટા સરસ્કા, ઉજ્જૈન (માળવા)